

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 16
ROK 1988

LISTY

■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memoriál Terezin

Emil Filla se narodil 4. dubna 1882 v Chropyni. Studoval na pražské Akademii. Od roku 1907 vystavoval se skupinou Osmá. Po krátkém působení v SVU Mánes přešel roku 1911 do Skupiny výtvarných umělců. Za první světové války byl zpravodajem v Holandsku. Dne 1. zří 1939 byl mezi prvními zatčenými, a to pro svůj vyhraněný protifašistický postoj tlumočený výtvarným dílem. Fillova předválečná tvorba vrcholí obrazem Válka — z června 1939. Po celou dobu války byl Emil Filla vězněn v koncentračním táboře Buchenwaldu. Veřejnost uvítala jeho návrat z koncentráku roku 1945 monumentální výstavou v Mánesu. I poslední období Fillova života bylo naplněno organizační aktivitou. Stal se znovu členem Mánesu, spoluredigoval Volné směry a byl jmenován řádným profesorem na Vysoké škole uměleckoprůmyslové. Dílo, které budoucím generacím zanechal, je obrovské a stále podnětné. Zemřel 7. října 1953 v Praze.

J. Kumstátová

Pamětník Terezín	
Číslo inventáře	Signatura
9265	
OBSAH:	

Národnostní struktura vězňů Malé pevnosti Terezín v letech 1940—1945 (Jaroslav Joza)	3
Případ roudnických studentů (Marek Poloncarz)	20
Ženské koncentrační tábory na Trutnovsku v letech II. světové války (Ludmila Chládková)	28
Váleční zajatci v Podkrušnohoří za II. světové války (Květoslava Kocourková)	41

Na druhé straně obálky olej Emila Filly Válka z r. 1939. Na třetí straně obálky bronz Zápas Herakla s nemejským lvem téhož umělce.

NÁRODNOSTNÍ STRUKTURA vězňů Malé pevnosti Terezín v letech 1940 - 1945

JAROSLAV JOZA

Koncentrační tábory byly v Německu zřizovány hned po převzetí moci nacisty v r. 1933. Bez soudního rozsudku byli v nich na pokyn gestapa vězňové především političtí odpůrci nacismu. Až do začátku druhé světové války tvořili většinu vězňů těchto táborů Němci. Během války se však situace podstatně změnila. Předně počet v nich vězněných osob mnohonásobně vzrostl a ve stále rostoucí míře byli do táborů posíláni příslušníci nacisty okupovaných zemí. A tak v době války tvořili vězni německé národnosti jen menšinu osob umístěných nacisty v koncentračních táborech. Jejich podíl na celkovém počtu vězňů těchto táborů v průběhu války stále klesal. Dle odhadu (ovšem jen přibližného) tvořili na konci války jen asi 5—10 % vězňů nacistických koncentračních táborů.¹⁾

Obdobná byla situace i ve věznicích a káznicích třetí říše, kde čekali na soudní přelíčení, popravu nebo si odpykávali trest na svobodě příslušníci téměř všech evropských národů.

V našem článku se budeme zabývat národnostním složením vězňů terezínské Malé pevnosti. Pražské gestapo zde zřídilo svou policejní věznici v červnu 1940. Od té doby sem posílala řídicí služba gestapa v Praze a jí podřízené venkovské služebny zatčené. V některých případech byli do Malé pevnosti deportováni i vězni zatčení moravskými službami gestapa a některými úřadovými gestapa v odtrženém pohraničí. Z tzv. sudetské župy sem byli posíláni především Češi nebo na nucené práce nasazení dělníci.

Po celou dobu nacistické okupace českých zemí tvořily tedy většinu vězňů Malé pevnosti osoby zatčené pražským gestapem a jeho podřízenými službami. Na území, na něž se vztahovala působnost pražského gestapa, žilo (nepřehlížíme-li k nacistickému potlačovatelskému aparátu) prakticky jen české obyvatelstvo. Je proto pochopitelné, že zatýkáni v této oblasti postihovalo převážně jen Čechy. Ti pak tvořili drtivou většinu vězňů terezínské Malé pevnosti.

Policejní věznice pražského gestapa v Terezíně neměla tedy mnohonárodnostní ráz v té míře jako velké koncentrační tábory nebo káznice na území říše. Bylo by však nesprávné pominout skutečnost, že zde byli — třeba v menší míře — vězněni i příslušníci jiných národů. Zmiňují se o tom desítky výpovědí bývalých terezínských vězňů.²⁾ Doklady o příslušnících jiných států, kteří byli v letech 1940—1945 vězněni v terezínské Malé pevnosti, najdeme i v materiálech úřední povahy, především v torzu vězeňské kartotéky Malé pevnosti³⁾ a v seznamech zatčených pankrácké věznice gestapa.⁴⁾ O jejich vězněni se zmiňují i některé další prameny poloúřední povahy.

V naší studii se chceme pokusit odhadnout počet příslušníků evropských a některých mimoevropských států, kteří byli vedle Čechů vězněni v Malé pevnosti. Pokud nám to prameny umožní, budeme se snažit zjistit příčiny zatčení těchto příslušníků jiné než české národnosti. Naším hlavním pramenem bude rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti, kterou zpracovali v uplynulých letech pracovníci Památníku Terezín. V ní se podařilo shromáždit údaje (mnohdy ovšem velmi neúplné) o asi 2/3 bývalých vězňů.⁵⁾

zích státních příslušníků. Nejdříve se budeme zabývat těmi skupinami, které byly pře-
ce jen relativně početné.

Vůbec prvními vězni jiné než české národnosti byli v Malé pevnosti Poláci. Je to pochopitelné. Polsko bylo prvním státem napadeným ve druhé světové válce nacisty. Polské území bylo již v r. 1939 okupováno nacistickým Německem. Okupanti odvlékali brzy po porážce Polska chlapce a děvčata i dospělé muže a ženy na nucené práce do říše i do českého pohraničí, které obsadili po mnichovském diktátu. V odtrženém pohraničí pracovalo hodně Poláků v zemědělství. Pro různé pracovní přestupky byli lito-
měřickým gestapem i některými dalšími služebnami gestapa v odtrženém pohraničí posíláni za trest do Malé pevnosti. První Poláci byli sem dle rekonstruované kartoté-
ky deportováni již 8. 7. 1940, tedy necelý měsíc po vytvoření policejní věznice gestapa v Malé pevnosti. Od té doby sem byli posíláni jednotliví Poláci nebo jejich menší sku-
piny až do konce války. V rekonstruované kartotéce máme údaj o 149 polských ob-
čanech, kteří byli kratší nebo delší dobu vězněni v Terezíně (v r. 1940 — 18 vězňů,
v r. 1941 — 11, 1942 — 15, v r. 1943 — 15, v r. 1944 — 15 a v r. 1945 — 70 vězňů).
U 5 vězňů je doba jejich příchodu do Malé pevnosti neurčitá. Předpokládáme opět, že
i v případě polských vězňů se nám podařilo získat údaje asi o 40 % osobách, a odha-
dujeme proto, že Malou pevností prošlo v letech 1940—1945 asi 350—360 Poláků.
Počet současně vězněných nebyl pravděpodobně nikdy příliš vysoký. Vězeň pracující
jako písař ve vězeňské kartotéce uvádí, že v r. 1945 bylo v Malé pevnosti současně
vězněno asi 15—20 Poláků.¹³⁾ To bylo v době, kdy v Malé pevnosti bylo vězněno asi
5 000 osob. V uvedeném odhadu počtu polských vězňů nejsou zahrnuti uprchlíci z eva-
kuačních transportů (tj. především bývalí osvětliště vězňové).

U většiny vězněných Poláků nemáme udánu příčinu zatčení, ale v tomto případě
ji můžeme alespoň u části z nich se značnou mírou pravděpodobnosti odhadnout. U 17
z nich je uveden důvod zatčení porušení pracovních povinností, u dalších 18 není si-
ce příčina zatčení uvedena, ale na jejich kartách je poznámka, že byli do Malé pev-
nosti posláni na 3 dny a mají dostávat jen chléb a vodu. Tento způsob potrestání se
vyskytuje i u těch, u nichž je uvedeno jako příčina zatčení neplnění pracovních po-
vinností. Můžeme i u nich předpokládat zatčení pro pracovní delikty. A konečně 30
z propuštěných polských vězňů bylo z Malé pevnosti předáno úřadům práce (v Lito-
měřicích, České Lípě, Ústí n. L.). I u nich můžeme předpokládat, že šlo o nasazené
polské dělníky, kteří pracovali v pohraničí, dostali se do konfliktu se svým zaměstna-
vatelem a byli za trest posláni do Terezína. Domníváme se, že tedy u 65 polských věz-
ňů můžeme předpokládat, že byli vězněni v Malé pevnosti pro pracovní delikty. Počet
z tohoto důvodu vězněných osob byl však ještě asi vyšší, byli jistě i mezi těmi, u nichž
jsme se neměli oč opřít při úvaze o důvodu zatčení. Lze proto vyslovit závěr, že prav-
děpodobně většina polských vězňů byli nasazení dělníci trestaní pro pracovní pře-
stupky.

Údaje o jiných příčinách zatčení u polských vězňů jsou velmi řídké. Několik jich
bylo zatčeno pro různé delikty jako např. pro špionáž, přistižení bez dokladů, hospo-
dářské přestupky apod. V 1 případě máme uvedeno, že šlo o polského válečného za-
jatce. Početnější skupinu tvořili Poláci, kteří uprchli z transportů z Osvětimi, byli chy-
ceni na území tzv. protektorátu a předáni do Malé pevnosti. Tento důvod zatčení je
uveden u 10 polských vězňů. Bylo jich však zřejmě mnohem více, protože z dostupných
pramenů jsme nemohli většinou určit národnost nebo státní příslušnost uprchlíků z těch-
to transportů. V pramenech není většinou státní příslušnost uváděna. Šlo zejména
o židy, kteří měli německé příjmení a na tomto základě se není možno odvážit ani hy-
potézy. Osud těchto uprchlíků z transportů (především těch, kteří byli židovského pů-
vodu) byl v Malé pevnosti hrozný. Většina jich zde byla bestiálním způsobem likvi-
dována.

Závěr věznění polských vězňů v Malé pevnosti nebyl zdaleka tak krutý jako u so-

větských vězňů. Předně jich byl poměrně značný počet propuštěn. Výslovně to máme uvedeno u 24 osob, ale i u 30 vězňů, kteří byli předáni úřadům práce, můžeme předpokládat, že byli z vězeňských zařízení propuštěni a poslání na své bývalé pracovní místo. Přes 50 polských vězňů se dožilo v Malé pevnosti osvobození a i oni zde tvořili poměrně početnou skupinu. Mezi zemřelými vězni Malé pevnosti bylo dle našich neúplných údajů 6 polských vězňů. Odeslání do koncentračních táborů se nám podařilo zjistit u 12 polských vězňů. Z toho 10 do Mauthausenu a 2 do Flossenbürgu. I když jsme uvedli, že nakládání s polskými vězni nebylo tak kruté jako se sovětskými, odeslání relativně velkého počtu do Mauthausenu ukazuje přece jen tvrdší postup k tzv. „Ostarbeitrüm“.

Co se týče poměru mužů a žen, byla mezi Poláky vězněnými v Malé pevnosti obdobná situace jako mezi sovětskými vězni. Naprostou většinu vězňů tvořili muži a údaje o věznění polských žen máme jen v 6 případech.

Poměrně početní byli v Malé pevnosti věznění Francouzi. Z nich ale jen část tvořili normální vězni Malé pevnosti, kteří byli také vzati do vězeňské evidence. Druhá, a to podstatně početnější skupina francouzských vězňů, měla v Malé pevnosti výjimečné postavení a její členy nemůžeme počítat mezi normální vězně. Musíme proto o těchto dvou skupinách pojednat odděleně.

Budeme se nejprve zabývat těmi Francouzi, které považujeme za normální vězně policejní věznic gestapa v Terezíně. V rekonstruované vězeňské kartotéce máme údaje o 39 Francouzích, kteří byli během války poslání do Terezína. Měli zde stejné postavení jako ostatní, především čeští vězni, tj. běžné přiděly potravin, obdobné pracovní nasazení jako jiní vězňové a vzhledem ke svému omezenému počtu nebyli umísťováni do zvláštních cel. Odhadujeme, že těchto Francouzů prošlo Malou pevností asi 100.

Co se přičiní zatčení týče, jsou naše údaje velmi neúplné. U 24 nemáme v rekonstruované kartotéce vůbec údaj o tom, za jakou činnost byli zatčeni. Jedenáct z těchto bývalých francouzských vězňů, kteří přišli do Terezína v říjnu 1944 a březnu 1945, byli váleční zajatci, 4 byli nasazení dělníci, kteří byli trestáni pro pracovní delikty a 3 byli občané židovského původu, kteří byli asi zatčeni pro nějaké porušení předpisů pro židy. Další důvod zatčení uvedl ve své výpovědi kápo IV. dvora,¹⁴⁾ který mluvil o tom, že mezi vězněnými Francouzi byli také příslušníci SS, kteří uprchli z cvičiště na Neveklovsku. Tento údaj je dosti provděpodobný. Na cvičišti v prostoru mezi Sázavou a Vltavou, kde bylo nacisty zřízeno cvičiště SS, byli skutečně francouzští příslušníci SS. Je pravděpodobné, že se koncem války pokusili někteří z nich o útěk. Snažili se tak asi získat určitě alibi.

Ze zpráv o ukončení věznění je prakticky nemožné dělat jakékoliv závěry. U téměř poloviny francouzských vězňů, jejichž jména i dobu příchodu do Terezína známe, nemáme údaj o ukončení věznění. Poměrně dost Francouzů v Malé pevnosti zemřelo (8, z nichž byli 3 židé), 3 byli poslání do Flossenbürgu, 1 do pracovního tábora a 1 byl z Malé pevnosti propuštěn. 13 se jich dožilo v Terezíně osvobození. Mezi těmi, u nichž nemáme údaj o ukončení věznění, bylo také 7 válečných zajatců, u nichž můžeme předpokládat, že byli transportem 4. dubna 1945 předáni do zajateckého tábora.

Druhá skupina francouzských vězňů v Malé pevnosti byla daleko početnější a vzbudila pozornost všech ostatních vězňů. Ovšem zprávy o ní šířené mezi ostatními vězni nebyly vždy přesné. Teprve po válce bylo možno využít svědectví některých osob z této skupiny a na jejich základě ji charakterizovat. V této skupině byli významní představitelé francouzského politického a kulturního života, kteří byli zatčeni jako rukojní 10. 6. 1944, v době spojenecké invaze do Francie. Byli mezi nimi 3 bývalí ministři, 5 poslanců, 3 senátoři, 3 prefekti, 2 rektori univerzit, dále profesori, významní duchovní, vyšší důstojníci atd. Přes Compiègne byli deportováni do koncentračního tábora v Neuengamme, kde jich 9 zemřelo. V době jejich věznění v tomto táboře pracovala

tam již mise Švédského červeného kříže. Měla za úkol soustřeďovat do tohoto tábora vězně ze Skandinávie, kteří byli v té době drženi v koncentračních táborech a káznicích nacistického Německa. Z Neuengamme měl pak být uskutečněn jejich návrat do vlasti.

Komise Červeného kříže se začala brzy také zabývat skupinou francouzských prominentních vězňů. Posléze se Švédům podařilo dosáhnout souhlasu nacistů s odsunem těchto francouzských vězňů z Neuengamme. Bylo to v době, kdy se připravovaly k odjezdu autobusy, které měly z tzv. terezínského ghetta odvézt dánské židy, jejichž propuštění z Terezína se podařilo prosadit. Bylo rozhodnuto, že při cestě do Terezína odvezou autobusy francouzské prominenty do Flossenbürgu, kde je měl očekávat Švýcarský červený kříž. Na poslední chvíli sice nacisté tento transport vzhledem k sovětské ofenzivě odvolali, ale jeho velitel, švédský kapitán Folke, se vydal přece jen se 13 autobusy, v nichž byli francouzští prominenti, na cestu. Dojeli do Flossenbürgu, kde je však nikdo nečekal. Poměry v tomto táboře zapůsobily na velitele konvoje otřesným dojmem, a proto se rozhodl nenechat tam francouzské vězně, ale odvést je do terezínského ghetta, o němž měl Folke přece jen příznivější zprávy. Velitel Flossenbürgu nechtěl zprvu dát souhlas, ale nechal se „přesvědčit“ několika láhvemi kořalky a částkou peněz v tvrdé měně. Kapitán Folke mohl tedy s transportem odjet a přivezl jej 15. dubna 1945 do Terezína. Francouzi však nebyli umístěni do tzv. židovského ghetta (jak kpt. Folke předpokládal), ale do Malé pevnosti (důvody tohoto rozhodnutí neznáme; hrozivě byly v té době přeplněny oba tábory).¹⁵⁾

Pro Francouze byly uvolněny cely ve vyvýšené části IV. dvora. Dle deníku kápa IV. dvora šlo celkem o 363 vězně. Jejich postavení se podstatně lišilo od ostatních vězňů. Nechodili vůbec do práce a měli daleko větší možnost pohybu. Mohli se procházet po IV. dvoře a pod dozorem strážného vycházet dokonce z Malé pevnosti. Dozorci je nijak netýrali a nešikanovali. Přesto však byl jeden z vězňů zastřelen. Šlo však o nešťastnou náhodu. Jeden ze strážných zasahoval pažbou pušky proti normálním vězňům před jednou z cel na IV. dvoře. Puška byla nabitá a vyšla z ní rána, která zasáhla jednoho z Francouzů. Nešlo tedy rozhodně o úmysl Francouze zastřelit. Jěckel povolil normální pohřeb na hřbitově v Bohušovicích. Obřadu se mohli zúčastnit všichni prominentní francouzští vězni. Bohušovičtí občané je při této příležitosti zahrnuli potravinami (podporovali je při jejich vycházkách již dříve).

Tito Francouzi zůstali v Malé pevnosti do 28. dubna 1945. Tohoto dne byli přemístěni na bohušovické nádraží, kde pro ně byly připraveny vagóny. Pro dopravní potíže odjeli až 30. dubna. Po celou dobu jejich pobytu na bohušovickém nádraží je opět obětavě podporovali bohušovičtí občané. Na jejich pomoc Francouzi dlouho po válce vzpomínali. Z Bohušovic byli převezeni do Břežan (v Posázaví), kde se dočkali osvobození.¹⁶⁾

Poměrně početní byli v Malé pevnosti příslušníci dalšího státu protihitlerovské koalice, Anglie. V tomto případě šlo o skupinu, která byla dle příčin zatčení naprosto jednotná. Šlo o válečné zajatce, kteří byli po útěku ze zajateckého tábora chyceni a předáni do Terezína. V rekonstruované kartotéce máme (především na základě zpráv ze záznamů zatčených z Pankráce) zprávy o 55 válečných zajatcích z Anglie, kteří byli poslání do Terezína. První z nich přišli 14. 11. 1944 a nejvíce jich sem bylo deportováno v únoru a březnu 1945 (poslední sem přišli 23. 3. 1945). Vedle válečných zajatců z vlastní Anglie bylo do Malé pevnosti posláno ještě několik zajatců z britských kolonií a dominií. Pro naši kartotéku se nám podařilo zjistit 4 válečné zajatce z Austrálie, 2 z Kanady, 2 z Kypru, 1 z Nového Zélandu a 1 z Palestiny. Celkem se tedy podařilo rekonstruovat 64 karer válečných zajatců z britského impéria. Tito váleční zajatci byli z Terezína odsunuti transportem 4. dubna 1945 do zajateckého tábora v Krušnohoří, o němž jsme již mluvili v kapitole o sovětských vězňích. V případě britských válečných zajatců je údaj v deníku kápa IV. dvora úplnější, uvádí, že transportem odešlo

567 válečných zajatců, z toho 224 anglických (jsou tím zřejmě míněni zajatci z celého impéria).¹⁷⁾ Protože se nám podařilo zjistit jen 64 válečných zajatců z britského impéria, kteří prošli Malou pevností, ukazuje to, že náš odhad, dle kterého se nám podařilo podchytit nejvýše 40 % cizích státních příslušníků, znamená možná ještě přecenění úspěšnosti naší práce. Počet všech válečných zajatců z britského impéria byl pravděpodobně ještě o něco vyšší než počet těch, kteří odešli transportem 4. dubna 1945, protože přece jen u několika (i když šlo asi o zanedbatelný počet) můžeme předpokládat jiný způsob ukončení než transport do zajateckého tábora.

Postavení vězňů z britského impéria bylo podstatně lepší než ostatních vězňů (s výjimkou francouzských rukojmí). Dozorci Malé pevnosti dodržovali až na výjimky v poměru k nim zásady mezinárodního práva, které upravovaly postavení válečných zajatců. Byli slušně oblečení, dostávali potraviny z balíčků Červeného kříže a dozorcí si jen naprosto výjimečně dovolili některého z nich postihnout fyzickým trestem. V případě tvrdšího postupu dozorců také britští zajatci velmi rozhodně protestovali. Do práce většinou nechodili. Na jeden den byli nasazeni na kopání tankových příkopů, ale hned si vynutili vynětí z tohoto komanda.¹⁸⁾

Další relativně početnou skupinou vězňů Malé pevnosti tvořili jugoslávští občané. U 5 z nich máme v rekonstruované kartotéce uveden příchod v r. 1941, u 1 v roce 1942, u 5 v r. 1943, u 15 v r. 1944 a u 12 v r. 1945. Celkem se nám tedy podařilo jmenovitě zjistit věznění 38 jugoslávských občanů. Skutečný počet vězňů příslušníků tohoto státu můžeme tedy odhadnout na 100 osob. První Jihoslované přišli do Malé pevnosti 13. 4. 1941. Byli to studenti, kteří bydleli v Alexandrově koleji v Praze a byli zatčeni jako rukojmí v době přepadení Jugoslávie nacistickým Německem. V rekonstruované kartotéce máme 5 karet těchto studentů, ale čeští spolupřevzční odhadují jejich počet na 30—50. Dle výpovědí českých vězňů byli mezi těmito zatčenými Jihoslovany i někteří profesori (nebo profesor). Je možné, že počet zatčených je v některých výpovědích přehnaný, ale šlo rozhodně o dosti početnou skupinu.¹⁹⁾ Čeští vězni se většinou vyjadřovali s uznáním o statečném chování jihoslovanských studentů. Nebyli v Malé pevnosti věznění dlouho. V září 1941 byli předáni na Pankrác a jejich další osud neznáme. Snad byli posláni do některého koncentračního tábora.

V r. 1942 byl snad do Malé pevnosti deportován jugoslávský konsul. Příčiny zatčení jugoslávských vězňů poslaných do Terezína v letech 1942—1945 se nám podařilo zjistit jen v malém počtu případů. Jeden Jihoslován byl v r. 1943 zatčen pro špionáž, mezi zatčenými v r. 1944 a 1945 byli 3 zatčeni pro pracovní přestupky, 3 byli uprchlí váleční zajatci, 1 byl zatčen pro partyzánskou činnost. U ostatních důvody zatčení neznáme. Většina vězňů Jihoslovánů byli opět muži. V rekonstruované kartotéce máme údaje jen o 3 ženách.

U většiny jihoslovanských vězňů, které máme jmenovitě zjištěny z naší kartotéce, známe i zakončení věznění v Malé pevnosti. Nejtragičtější byl osud jugoslávského poručíka Világoše. Pokusil se v prosinci 1944 o útěk z pracovního komanda, kam byl poslán na práci. Byl však týž den chycen, přiveden do Malé pevnosti a zde byl dozorcí bestiálně způsobem utýrán. O odeslání studentů, kteří byli zatčeni jako rukojmí, jsme se již zmínili. Dle naší kartotéky bylo 9 Jihoslovánů z Malé pevnosti deportováno do koncentračních táborů, v letech 1942 a 1943 byli 3 Jihoslované odesláni do Dachau, Sachsenhausenu a Osvětimi a v r. 1944 bylo 6 jugoslávských vězňů přesunuto do koncentračního tábora v Litoměřicích. Dva Jihoslované byli z Malé pevnosti propuštěni a 15 se jich dožilo osvobození. U zbytku nevíme, jak věznění skončilo.

Z dalších států přicházeli do Malé pevnosti již jen jednotlivci nebo malé skupiny. Tak v rekonstruované kartotéce máme údaje o 18 Italech. Jeden z nich přišel do Malé pevnosti v r. 1944, ostatní v r. 1945. Čtyři z nich byli uprchlí váleční zajatci, 6 bylo zatčeno pro porušení pracovních povinností a u dalších není příčina zatčení uvedena. Můžeme tedy odhadnout, že Malou pevností prošlo asi 50 Italů. Ukončení věznění zná-

me jen u některých, které se nám podařilo pro naši kartotéku jmenovitě zjistit. Tři Italové v Malé pevnosti zemřeli, 1 byl předán gestapu v Ústí n. L., 2 byli propuštěni a osvobozeni se dožilo v Malé pevnosti 8 Italů.

Asi stejný byl počet Maďarů, kteří byli v Malé pevnosti věznění. V rekonstruované kartotéce máme záznamy o 18 osobách maďarské státní příslušnosti. Jen jeden přišel do Malé pevnosti v r. 1944, ostatní v r. 1945. Byli mezi nimi 2 uprchlíci z osvětimských transportů, 5 židů sem bylo předáno z Berlína, 1 maďarský příslušník byl vězněn pro dezerci, 3 pro útěk z transportu dobrovolníků, 1 pro hospodářský přestupek a u dalších se nám příčinu zatčení zjistit nepodařilo. Tři Maďaři v Malé pevnosti zemřeli (byly to osoby židovského původu), jeden byl propuštěn a 12 bylo v Terezíně vězněno až do osvobození. U ostatních nevíme, jak věznění skončilo.

Věznění byli v Malé pevnosti také Rumuni. Přišli do Malé pevnosti vesměs v roce 1945. Máme jmenovitě zjištěno 14 osob, z nichž polovinu tvořili váleční zajatci, u ostatních příčinu zatčení neznáme. Můžeme snad odhadnout skutečný počet Rumunů vězněných v Malé pevnosti asi na 40 osob. Jeden z rumunských vězňů v Terezíně zemřel (šlo o osobu židovského původu), 6 válečných zajatců bylo propuštěno (ukazuje se zde pravděpodobně jiný postoj k rumunským válečným zajatcům než k těm z jiných zemí protihitlerovské koalice). Pět Rumunů bylo v Malé pevnosti až do osvobození a u jednoho nevíme, jak věznění skončilo.

V rekonstruované kartotéce máme údaje také o 13 Rakušanech. Je ovšem možné, a dokonce velmi pravděpodobné, že jsme některé z obyvatel Rakouska zařadili mezi říšské Němce, o nichž budeme mluvit v závěru naší studie. Nacistické prameny, o které jsme se opírali, nám neumožňují vždy odlišit občany říše, od obyvatel Rakouska, které bylo v r. 1938 nacisty okupováno. Skutečný počet Rakušanů vězněných v Malé pevnosti však byl poměrně malý (jinak tomu bylo v terezínském ghettu, kde byly vězněny tisíce rakouských židů). Odhadujeme, že v Malé pevnosti bylo vězněno 30–40 Rakušanů. Mezi těmi, které se nám podařilo jmenovitě zjistit, bylo 5 židů (z nich 2 byly ženy), 4 byli zatčeni pro politické delikty (spolupráce s francouzskými partyzány, protistátní řeči a 2 sociální demokraté převezeni sem z vězení ve Vídni), 1 se dopustil pracovního přestupku a u 1 není příčina zatčení udána. Jen jeden z těchto rakouských vězňů byl předán do koncentračního tábora, 1 deportován na Pankrác a ostatní byli v Malé pevnosti osvobozeni.

V letech 1944 a 1945 byli v Malé pevnosti věznění také Belgičané. Dle našich neúplných záznamů šlo o 10 osob. V r. 1944 to byl 1 válečný zajatec a 1 vězeň zatčený pro pracovní přestupek. Další sem byli deportováni v r. 1945. Příčinu zatčení známe jen u dvou (pracovní přestupek). Odhadujeme, že skutečný počet Belgičanů vězněných v Malé pevnosti se pohyboval kolem 25. Dva belgičtí vězni v Malé pevnosti zemřeli, 2 byli 1. května 1945 propuštěni, 3 se dožili v Terezíně osvobození a u 1 nevíme, jak věznění skončilo.

Z dalších států byli v Malé pevnosti věznění jen jednotlivci. V rekonstruované kartotéce máme záznamy o 1 Dánovi, 3 Holanďanech, 1 občanu Lucemburska, 2 Norech, 3 Řecích, 2 občanech Švýcarska a 1 příslušníku Spojených států amerických. Většinou přišli do Malé pevnosti na sklonku války. Bylo mezi nimi několik občanů židovského původu a u ostatních neznáme důvod zatčení.

Nezmínili jsme se zatím o Němcích vězněných v Malé pevnosti, i když sem někteří také byli deportováni. Šlo však o skupinu, která se příčinami zatčení a mnohdy i svým postavením v době věznění odlišovala od ostatních vězňů. Proto jsme také zmínku o těchto vězních zařadili až na konec našeho článku. Přitom němečtí státní příslušníci tvořili jednu z nejpočetnějších skupin vězňů jiné než české národnosti (ovšem daleko za sovětskými vězni). V rekonstruované kartotéce máme u 151 vězňů údaj, že šlo o Němce (v některých případech je ovšem možné, že šlo o Rakušany nebo Němce z odtrženého českého pohraničí. Tyto osoby jsme nebyli schopni při zpracová-

vání kartotéky odlišit, předpokládáme však, že nešlo o velký počet). Skutečný počet Němců vězněných v Malé pevnosti můžeme tedy odhadnout asi na 380. Mezi říšské občany jsme pochopitelně nepočítali početnou skupinu českých vlastenců ze Zábřežska a Šumperska, kteří byli vězněni v Malé pevnosti v letech 1944 a 1945. V nacistických materiálech jsou tito odbojoví pracovníci uváděni většinou jako říšští občané české národnosti. Říšské občanství získali tak, že po záboru pohraničí neoptovali (optování jim bylo všemožně znesnadňováno), a tím se automaticky stali říšskými občany.

Až do r. 1943 máme v naší kartotéce jen výjimečně záznamy o věznění německých státních příslušníků (je to ovšem částečně ovlivněno i neúplností naší pramenné základny). Počet vězněných Němců rychle stoupal v r. 1944 (jmenovitě máme podchyceho 51 německých vězňů) a hlavně v r. 1945, kdy dle naší kartotéky přišlo do Malé pevnosti 86 Němců. Souviselo to jistě s rozkladem nacistického Německa a přibývajícím projevem nesouhlasu s fašismem. Na rozdíl od ostatních státních příslušníků bylo mezi Němci vězněnými v Malé pevnosti poměrně hodně žen (49 podchyceň v kartotéce). Vyplynulo to pravděpodobně ze skutečnosti, že do Malé pevnosti přicházeli převážně Němci z území tzv. protektorátu, kde bylo v různých nacistických institucích zaměstnáno značné množství žen.

Co se příčin zatčení týče, byli mezi vězni německé národnosti poměrně početní lidé pronásledovaní z rasových důvodů (25 židů). Poměrně dost jich bylo zatčeno i pro podporu rasově pronásledovaných (13 osob), 14 v naší kartotéce evidovaných bylo zatčeno pro pracovní přestupky. Šlo vesměs o osoby zatčené v letech 1944 a 1945, kdy se i mezi německým obyvatelstvem projevovala stále více nespokojenost s nacistickým režimem. Poměrně početní (ve srovnání s českými vězni) byli i Němci zatčení pro hospodářské přestupky (7 zjištěných případů) a pro kriminální činnost (také 7 osob). Mezi českými vězni Malé pevnosti se osoby stíhané pro kriminální činnost nevyskytovaly prakticky vůbec. Jen v zanedbatelném počtu případů se jako příčina zatčení německých vězňů vyskytovaly důvody, které bychom mohli zařadit mezi projevy politického odporu (rozkládání branné moci, dezerte z armády, defetistické projevy apod.). V několika případech byli Němci zatčeni pro „Rassenschande“, pohlavní styk Němců s osobami považovanými dle nacistických zákonů za židy.

Do Malé pevnosti přicházeli i někteří pracovníci nacistických orgánů a dokonce i gestapa. Důvodem jejich věznění bylo zneužití moci úřední a hlavně přijímání úplatků, které zřejmě překročilo obvyklou míru. Tak se dle vzpomínek bývalých vězňů dostali do Malé pevnosti komisaři gestapa Gall a Blaschke. V Terezíně se jejich postavení podstatně odlišovalo od ostatních vězňů, vypomáhali mnohdy v dozorcí službě a dokonce i v některých případech vězně udávali. Tak např. Blaschke se dověděl o šíření zpráv ze zahraničního rozhlasu mezi vězni, udal je a zavinil ztýráním několika vězňů a ubití mladého vězně Svátka.

Jeden z německých příslušníků vězněných v Malé pevnosti byl zde popraven. Byl to legendami opředený úředník Abwehru (tj. nacistické zpravodajské služby) Paul Thümmel. Spolupracoval již před vypuknutím války za tučné odměny s československou zpravodajskou službou a po vypuknutí války měl kontakty s českým odbojem. Jeho činnost byla nacisty odhalena a Thümmel byl 20. dubna 1945 pod krycím jménem v Malé pevnosti popraven. Nemůžeme v naší studii jeho činnost hodnotit (byla jí věnována značná pozornost v dnes již rozsáhlé literatuře), chceme však přece jen podotknout, že velkou roli v jeho činnosti hrály ziskné důvody a že pravděpodobně pracoval pro obě strany. Nelze jej tedy považovat za uvědomělého bojovníka proti fašismu.

Úmrtí německých vězňů v Malé pevnosti se nám podařilo zjistit ve 12 případech (většinou to byl židé), 15 jich bylo odesláno do koncentračních táborů (do Dachau, Flossenbürgu, Ravensbrücku, židé do Osvětimi a Mauthausenu), 12 jich bylo předáno různým nacistickým orgánům a 29 jich bylo z Malé pevnosti propuštěno (i poměr-

ně vysoký počet propuštěných ukazuje odlišné stanovisko vůči této skupině vězňů). Značný byl i počet těch, kteří se v Terezíně dožili osvobození (67). U zbylých pak nevíme, jak věznění skončilo.

V terezínské Malé pevnosti byli věznění českoslovenští občané slovenské národnosti. Až do r. 1944 šlo o jednotlivce, o Slováky, kteří žili v českých zemích. Údaje o takovém věznění máme u 16 osob. Příčiny zatčení byly v těchto případech různé, činnost v ilegální KSČ, protiněmecký projev, pracovní delikty apod. V říjnu 1944 byl do Terezína deportován bývalý československý ministr, sociální demokrat dr. Ivan Dérer. Byl zatčen v akci „Gitter II“ (zatýkáni dosud na svobodě žijících funkcionářů KSČ a sociálně demokratické strany).

Podstatně stoupl počet Slováků vězněných v Malé pevnosti v r. 1945 (27 jmenovitě zjištěných osob). Byli to především bojovníci Slovenského národního povstání. Vedle nich zde bylo opět několik vězňů zatčených pro pracovní přestupky.

Slovenští váleční zajatci byli — spolu s ostatními válečnými zajatci — odsunuti 4. dubna 1945 do zajateckého tábora Weiden v Krušných horách, 3 slovenští občané v Malé pevnosti zemřeli, 4 byli odesláni do koncentračních táborů, 5 jich bylo předáno do káznic, 8 bylo propuštěno a stejný počet byl v Terezíně osvobozen.

Z předchozího textu vyplývá, že v Malé pevnosti bylo dle údajů v naší kartotéce vězněno 43 Slováků a jejich skutečný počet můžeme tedy odhadnout asi na 100 osob.

Shrneme-li výsledky našeho sledování, můžeme naši studii uzavřít konstatováním, že v Malé pevnosti Terezín byli dle našich zjištění věznění vedle československých občanů (převážně Čechů, ale i skupiny Slováků) příslušníci 23 dnešních evropských i mimoevropských států. Několik z těchto zemí se stalo samostatnými státy až po skončení války (Austrálie, Kanada, Kypr, Nový Zéland, Palestina, které byly v době války koloniemi nebo dominií Velké Británie). Ovšem z většiny těchto zemí přicházely do Malé pevnosti jen menší skupiny (v některých případech dokonce jen jednotlivci). Proto také počet příslušníků jiných států než Československa byl v Malé pevnosti poměrně malý. Dle našich odhadů to bylo něco přes 3 000 osob. Protože pak Malou pevností prošlo během let 1940—1945 asi 32 000 vězňů, můžeme se snad odvážit hypotetického závěru, že asi 90 % vězňů Malé pevnosti byli českoslovenští občané a jen asi 10 % příslušníci jiných států. Daleko nepoččetnější mezi nimi byli sovětské občané, kteří tvořili asi polovinu všech vězňů jiné než československé státní příslušnosti.¹²⁾

POZNÁMKY:

- 1) Broszat, M.: Nationalsozialistische Konzentrationslager, in: Anatomie des SS- Staates, Band 2, München 1967, str. 82.
- 2) Památník Terezín, sbírka vzpomínek bývalých vězňů.
- 3) SOA Litoměřice, sbírka Terezín.
- 4) SÚA Praha, sbírka Okupační vězeňské spisy.
- 5) Prameny, o které jsme se při rekonstrukci vězeňské kartotéky opírali, jsou uvedeny v článcích J. Jozy v Terezínských listech č. 12 (Nacisty umučení vězňové Malé pevnosti Terezín) a č. 14 (Příčiny zatčení vězňů Malé pevnosti Terezín).
- 6) Kotrádíl, St.: O činnosti III. ilegálního vedení KSČ, in: Odboj a revoluce 1967/4, str. 41—44.
- 7) K popravám v Malé pevnosti Terezín srovnal Joza, J.: Nacisty umučení vězňové Malé pevnosti Terezín, in: Terezínské listy č. 12, str. 4 a článek Úmrtnost vězňů v terezínské Malé pevnosti v letech 1940—1945, in: Terezínské listy č. 7.
- 8) Památník Terezín, inv. č. 4 805, tzv. černý sešit.
- 9) Sběrka vzpomínek, č. 2 193.
- 10) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Jöcklem (dále jen proces s Jöcklem).
- 11) Proces s Jöcklem
Památník Terezín, sbírka vzpomínek č. 420, 474, 547, 693, 1 088 a další.

- 12) Památník Terežín, A 364/1; sbírka vzpomínek č. 1 136.
 13) Památník Terežín, sbírka vzpomínek č. 1 088.
 14) Proces s Jöcklem.
 15) Loetz, A.: De la Sèvres à la Baltique, místo a datum vydání neudáno.
 16) Loetz, cd.
 17) Památník Terežín, inv. č. 4 805, černý sešit.
 18) Proces s Jöcklem.
 19) Památník Terežín, sbírka vzpomínek, č. 265, 425, 662, 664.
 20) Proces s Jöcklem; Památník Terežín, sbírka vzpomínek č. 858, 992.
 21) Nazvali jsme naši studii „Národnostní struktura vězňů Malé pevnosti Terežín“. V textu však mluvíme často o státní příslušnosti. Jsme si vědomi toho, že státní příslušnost se nemusí vždy kryt s národností a že v některých státech (např. SSSR, Jugoslávie atd.) žilo a žije obyvatelstvo více národů. Pramenový materiál, který jsme měli k dispozici, však nám neumožňoval přesnější určení národnostní příslušnosti.

PAMÁTNÍK TEREŽÍN

národní kulturní památka

telefon 92225 a 92442

knihovna

PŘÍPAD ROUDNICKÝCH STUDENTŮ

MAREK POLONCARZ

Léta nacistické okupace náleží k nejtragičtějším obdobím v dějinách českého národa. Postiženy byly všechny vrstvy a skupiny obyvatelstva. Rovněž mládež se stala objektem pronásledování a útlaku. Nacisté se všemi prostředky snažili omezit její přístup ke vzdělání. Došlo k uzavření vysokých škol, důsledně byly snižovány počty středních škol a jejich posluchačů, studenti byli pod různými záminkami vylučováni ze studia a dokonce zatýkáni. Příkladem mohou být studenti průmyslové školy v Kladně a obchodní akademie ve Slaném, kteří byli v roce 1941 vězněni v terezínské Malé pevnosti.¹⁾

Nejtvrdším a nejtragičtějším zásahem nacistů proti studentům středních škol byla nepochybně akce kladenského gestapa, v důsledku které bylo zatčeno a uvězněno 84 žáků dvou roudnických středních škol, reálného gymnázia a Vyšší průmyslové školy, a následovná smrt několika z nich v nacistických represivních zařízeních.

„Případ roudnických studentů“ byl už několikrát popsán. Připomeňme almanach „70 let Horova státního reálného gymnasia v Roudnici n. L.“, jehož část je věnována osudům perzekvovaných gymnazistů, dále články D. Čermákové — Roudnický „atentát“, E. Basche — 14 míst zůstalo prázdných, S. Hrušky — Roudnický případ a nakonec nepublikovanou práci J. Svobody — Hitlerovská perzekuce středních škol v Roudnici n. L. — zaslouhou na soutěž ÚV ČSPB.

Přestože celá událost patří k všeobecně známým a byl jí věnován dostatek pozornosti, zdá se, že veřejnosti nebyl dosud zpřístupněn pokus o syntetický pohled na celý případ.

Naším záměrem bylo shrnout a uspořádat známé údaje. V tomto článku byly použity především prameny archivní povahy, hlavně poválečné proveniencie, jako například materiály procesů Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích, sbírka vzpomínek Památníku Terezín a materiály o roudnických studentech uložené v Okresním archivu v Litoměřicích.²⁾

I. ZATČENÍ

Z nacistických dokumentů vyplývá, že se na dvou roudnických středních školách měly odehrávat události, do kterých nacisté považovali za nutné zasáhnout. Jeden ze studentů VII. A třídy reálného gymnázia, podporovaný sympatizujícími spolužáky a za „nečinného přihlížení“ dalších studentů školy, údajně připravoval atentát na Alfreda Bauera a jeho rodinu.³⁾ Bauer byl řídícím učitelem německé obecné školy v Roudnici, vytvořené po okupaci českých zemí, aktivním členem mnoha nacistických spolků a organizací. Udání na studenty učinil sám Bauer na popud konfidenta gestapa a SD Rjanzancewa.⁴⁾

Skutečnost byla však jiná. Jeden z gymnazistů sice opravdu prohlásil, že kdyby mohl, Bauera by zabil, ale o žádných skutečných přípravách nemohla být řeč.⁵⁾ Ostat-

ně tohoto chlapce všichni včetně spolužáků znali jako poněkud duševně nevyrovnaného a přecitlivělého, a proto jeho projev nebrali vážně. Tento rys jeho povahy je zdůrazněn i ve zprávě pražského gestapa K. H. Frankovi, ale tam má dokládat něco naprosto opačného, a sice fakt, že právě takový člověk byl nástrojem v rukou jiných a mohl se stát vykonavatelem jejich záměrů.

Ještě méně přesvědčivě vyznělo obvinění vznesené proti studentům Vyšší průmyslové školy v Roudnici n. L. Tl, podle udání učiněného zřejmě zmíněným Rjazancewem, měli vést ve škole protiríšské debaty a zdravit se komunistickým pozdravem — zafatou pěstí. V obou případech byly chabé argumenty obžaloby posíleny velice pádným v dané době obviněním — schvalováním atentátu na říšského protektora Heydricha.

Skutečné příčiny akce je však nutno hledat jinde. Musíme si uvědomit, jaké historické události se tehdy odehrávaly v Čechách. Trvala heydrichiáda, tj. období zesíleného teroru nacistů vůči českému obyvatelstvu. Probíhaly popravy, zatýkání a každá záminka byla dobrá pro uskutečnění další represivní akce. V tomto konkrétním případě se nacistickému policejnímu aparátu naskytl nová příležitost jak omezit české mládeži přístup ke vzdělání.

Nakonec po smrti Heydricha se v protektorátě očekávaly personální změny a mnozí nacističtí činitelé považovali za vhodné v této situaci předvést svou bezmeznou odanost, svědomitost a aktivitu.

Zde je třeba hledat příčiny toho, že 20. 6. 1942 okolo poledne nacisté zatklí přímo při vyučování 16 studentů VI. třídy reálného gymnázia (děvčata této třídy perzekvována nebyla), všechny žáky VII. A třídy stejné školy (14 chlapců a 16 děvčat) a celý, až na jednoho studenta, II. ročník Vyšší průmyslové školy (38 chlapců). Tuto výjimku tvořil student, který dříve poskytl Rjazancewovi informace o událostech v obou školách.

Všichni zatčení měli být potrestáni tříměsíčním vězením v Terezíně a vyloučením ze školy bez práva studovat na jakékoli jiné škole. Kromě toho měli být všichni chlapci ze septimy a tři sextáni jako „hlavní viníci“ posláni do koncentračních táborů.⁶⁾

II. MALÁ PEVNOST

Po zatčení byli všichni převezeni autobusy do terezínské Malé pevnosti. Po několikahodinovém čekání začaly výslechy. Úředníci gestapa zřejmě teprve nyní konstruovali celé obvinění, což vyplývá z otázek, které kladli výslychaným.⁷⁾ Výslechy trvaly celkem tři dny. Během nich byli studenti bití a týráni, stejně jako při přijímacích procedurách do Malé pevnosti. Někteří z nich už v prvních dnech přišli k různým zraněním. Chlapci byli po výsledích rozmístěni v podstatě do dvou cel, a sice do cely č. 7 na I. dvoře a cely č. 26 na dílenském dvoře.⁸⁾ Třetí skupinu tvořili ti, kteří byli vyslýcháni hned první den, a aby se nemohli s ostatními dorozumět, byli dočasně dáni do samovazeb a teprve po ukončení celého vyšetřování se dostali do společných cel. Všichni obdrželi také nejnutnější vybavení, tj. místo civilních oděvů — vyřazené belgické uniformy, dále pak přikrývky, prostěradla a misky.

Jejich neštěstím bylo, že tvořili kompaktní celek, nápadný zejména věkem, a právě z toho důvodu se často stávali objekty nežádoucí pozornosti a týráni ze strany dozorců. Postupně se, díky pomoci starších vězňů, podařilo tuto skupinu rozptýlit tak, aby její členové splynuli s ostatním osazenstvem věznice.

Všichni chlapci byli ihned po příchodu do věznice zařazeni do pracovních skupin. Ze začátku pracovali pouze uvnitř pevnosti. Prvním komandem, do něhož byli začleněni, bylo stavební komando, které v té době pracovalo na stavbě bazénu. Vozili hlínu z vykopané jámy na valníku s koly bez dobrých ložisek do prostor pozdějšího IV. dvora. Někteří si odnesli z tohoto komanda otřesný zážitek, viděli poprvé zavraždit člověka. Jeden z nich tuto událost popisuje takto: „Tam jsem byl také ponejprve svědkem toho,

Celkový počet bývalých vězňů, o nichž máme v rekonstruované kartotéce zprávy, je jistě pozoruhodný, jde celkem asi o 20 000 osob. Toto relativně úspěšné shromažďování údajů o bývalých vězních policejní věznice gestapa Malé pevnosti se týká především vězňů české národnosti. Jen v daleko menší míře se nám podařilo podchytit v rekonstruované kartotéce příslušníky jiných států. Je to způsobeno tím, že pro ně jsme měli daleko méně pramenů než pro české vězně. Tak se nám především nepodařilo získat — až na malé výjimky — svědecké výpovědi bývalých vězňů jiné než české národnosti. Nemohli jsme se také opřít o údaje v žádostech o příznání osvědčení dle zákona 255/46, které nám tak vydatně pomohly při zpracovávání problematiky perzekuce českých občanů nacisty. Také některé seznamy poloúřední povahy sestavované veliteli světnic nebo pracovních komand uváděly především české vězně. V některých případech pak nám v pramenech, které jsme při zpracování rekonstruované kartotéky využívali, chyběl údaj o národnosti, respektive státní příslušnosti vězně (tak tomu je např. u většiny z několika set uprchlíků z osvětimských transportů, kteří byli chyceni na území protektorátu a deportováni do Terezína). Usuzovat podle příjmení na národní nebo státní příslušnost u obyvatel střední Evropy není možné.

Vzhledem k nedostatku pramenů se nám v rekonstruované vězeňské kartotéce Malé pevnosti nepodařilo ani zdaleka podchytit $\frac{2}{3}$ příslušníků jiných států, kteří zde byli vězněni. Počet námi zjištěných případů nepřekročil rozhodně 40 % a byl pravděpodobně ještě nižší. Přesto jsme však přesvědčeni, že nám rekonstruovaná kartotéka umožňuje alespoň přibližný přehled osob jiné než české národnosti, které byly v letech 1940—1945 vězněny v terezínské Malé pevnosti.

Daleko nejpočetnější skupinu vězňů jiné než české národnosti tvořili v Malé pevnosti sovětští občané. Nepatřili sice mezi první vězně Malé pevnosti a nepřicházeli sem hned po vytvoření policejní věznice v terezínské Malé pevnosti. Věznění sovětských občanů nebylo pochopitelně možné před přepadením Sovětského svazu nacistickým Německem. Ojedinělý případ deportace občana ruské národnosti, který je doložen v torzu vězeňské kartotéky již v r. 1940, se týká pravděpodobně emigranta ze Sovětského Ruska (jako bydliště je také udána Praha). V rekonstruované kartotéce máme bezpečně doložen příchod první skupiny sovětských vězňů do Terezína 21. 8. 1942. Považujeme toto datum za počátek soustavných deportací sovětských občanů do Malé pevnosti.

Z některých — ne ovšem časově určitých a přesných — výpovědí bývalých vězňů by se mohlo zdát, že přece jen zde byli sovětští občané vězněni již o něco dříve. Je nutno tedy uvážit, zda při neúplnosti našich pramenů jsme přece jen neopomenuli některé dřívější deportace. Domníváme se, že tomu tak nebylo. Předně pro rok 1942 máme spolehlivou oporu v seznamech zatčených pankrácké věznice gestapa (i když jsou silně poškozené a některé stránky ohořelé). V nich by se nutně musel projevit příchod větších skupin sovětských vězňů před termínem, který jsme uvedli výše. Náš názor podporuje i logická úvaha. Sovětský svaz byl přepaden v červnu 1941. Je jasné, že brzy po tomto barbarském přepadení se dostávali první rudoarmejsci do válečného zajetí. Trvalo však určitou dobu, než byli umístěni v zajateckých táborech na území říše. A podobně tomu bylo i s nasazováním sovětských občanů na nucené práce do Německa. Bylo to možné až po okupaci určitých částí sovětského území. Doprava do říše si také vyžádala jistou dobu. Pochopitelně ani nasazení dělníci ani váleční zajatci se nemohli hned po příchodu do „lágru“ pokusit o útek. Museli se nejprve seznámit s místem, kam byli deportováni, a postupně si vytvářet možnosti k útěku. A to nebyla zpravidla záležitost několika dnů, ale vyžadovalo si to dobu delší. Proto jsme přesvědčeni, že první transporty sovětských vězňů přicházely skutečně do Malé pevnosti až v létě 1942. Pokud zde byl některý sovětský občan již dříve (ale nemáme to bezpečně doloženo), šlo by zřejmě o ojedinělý případ. Od srpna 1942 do konce války přicházeli do Terezína ve větších nebo menších skupinách sovětští občané. Jen do konce roku 1942

jak dozorce Rojko ubil vězně. Byl to židovský vězeň, který byl dlouhým pobytém zesláblý. Vozil na kolečku stejně jako my hlínu. Rojkovi se zdálo, že má málo naloženo, a proto mu naložil kolečko vrchovatě a nutil ho k „Laufschriftu“. Když vězeň nemohl, vzal klacek z nějaké větve a tloukl ho tak dlouho, až padl. Pak ho nechal polít vodou a když se vzchopil, znovu do něj bušil, až padl a už nevstal.⁹⁾

Další prací, kterou vykonávali roudničtí studenti, byla sklizeň sena. Seno se odváželo do seníku v hospodářských budovách. Rovněž s touto činností je spojena drastická příhoda. Za to, že si udělali v práci krátkou přestávku, při které je přistihl dozorce Storch, byli velice surově potrestáni. Místo přestávky na oběd byli nahnáni na I. dvůr, kde měli „cvičit“. Museli běhat, dělat kliky, dřepy, „válet sudy“ apod. Dozorci, kteří byli u tohoto cvičení přítomni, je bili holemi, řetězy a kopali. Ten den nedostali také nic k jídlu.¹⁰⁾

Někteří studenti byli zařazeni i do jiných vnitřních komand. Jednotlivci se dostali do dílen, kde dělali pomocníky řemeslníkům, jiní zase chodili uklízet apod.

Po uplynutí asi tří týdnů začali chodit také na venkovní komanda. Většina z nich postupně pracovala na více místech. Početná skupina jezdila do Ústí nad Labem na tzv. komando „Reichsbahn“. Toto komando patřilo k nejhorším, práce tam byla těžká; vězni pokládali kolejnice a podbíjeli pražce, byli přísně hlídáni a o přestávce nedostávali nic k jídlu nebo maximálně řídkou polévku, kterou nazývali „teplá voda“. S dalšími komandy odjížděli na stavbu obytných domů v Ústí n. L. pro firmu Erlebach, do továrny na umělé hedvábí v Lovosicích (Glanzstoff), pracovali též v Labsko-zámeckém pivovaru v Litoměřicích, na opravě jezu v Českých Kopistech, při vykládání tabáku v Neštémicích a vypomáhali v cementárně v Čížkovicích.¹¹⁾ Byla rovněž komanda, která byla považována za lepší, hlavně proto, že práce tam byla lehčí a naskytovala se možnost získat něco k jídlu. Například u Schichta v Ústí n. L. vězni dostávali v poledne oběd (vařené brambory nebo polévku) a kromě toho pojídali ještě pokrutiny z lisovaných slunečnicových semen, které vykládali z vagónů. V sulejovické Frutě kradli jablka připravená pro zpracování a navíc jim civilní zaměstnanci nenápadně nechávali plechovky s čerstvě vyrobenou marmeládou.¹²⁾

Za nejlepší bylo považováno komando, které asi tři týdny pracovalo v litoměřické nemocnici. Jeden z roudnických studentů vzpomíná: „V nemocniční zahradě jsme káceli kaštany. Tady jsme se setkali s dobrými lidmi. Od řádových sester jsme dostávali jídlo. Byla to silná bílá káva a rolády se zavařeninou. (...) Jeden ze zedníků nám přivezl několikrát z domova nějaké potraviny.“¹³⁾

Postavení děvčat bylo relativně lepší než chlapců. Poprvé se to projevilo už při výsleších, kde na rozdíl od chlapců děvčata nebyla týrána. Potom byla umístěna společně v cele č. 21 na ženském dvoře a byli jim ponechány civilní šaty. V průběhu věznění nebyla také nucena těžce pracovat. Dívky pracovaly nepravidelně, ze začátku většinou jen ty, které se dobrovolně přihlásily. Vzpomínají, že určitou dobu pomáhaly při sklizení zeleniny, pásly kozy a také chodily uklízet. Výhodou byl také fakt, že na ženském dvoře funkci dozorkyň plnily manželky dozorců mužského dvora — Rojková a Schmidtová, které je nebyly a netýraly.

Vzhledem k tomu, že dívky měly více volného času než chlapci, snažily se ho nějak vyplnit. Zpívaly, vyprávěly si obsahy knih nebo filmů, pokoušely se sestavovat v rámci možnosti pásma složená ze scének a básní. Populární bylo také vyšívání, k němuž se potřebný materiál musel opatřit z tzv. „šijárny“. Vznikaly tam rovněž kresby zachycující život v Malé pevnosti,¹⁴⁾ a drobné předměty určené pro spoluvězně nebo pro rodinu.

V mužských celách se tato aktivita tolik neprojevovala, přesto někteří vzpomínají na společný zpěv nebo vyprávění, jiní na přednášky a besedy.¹⁵⁾

Pocitem, který neustále provázel všechny vězně, a tedy i roudnické studenty, byl hlad. První dny sice jídlo, které dostávali, přímo odmítali, ale pak si na ně chtě nech-

tě zvykli. Vzhledem k tomu, že většina z nich těžce pracovala, byly pro ně vězeňské přiděly nedostačující. Hledala se možnost získat nějaké jídlo navíc. Proto se také venkovní komanda hodnotila nejenom podle druhu práce, kterou tam vězni vykonávali, ale rovněž podle toho, zda tam poskytovali vězňům jídlo. Částečně, i když v omezeném rozsahu, zmírňovaly hlad balíčky posílané z domova.

Kromě hladu a fyzické únavy na ně doléhaly psychické deprese. Odloučení od rodiny a pobyt ve věznici byl pro 17–18leté studenty těžkým šokem. Hledali cestu, jak se spojit s rodiči. Ti, kteří pracovali na venkovních komandech, měli občas možnost prostřednictvím civilních zaměstnanců poslat domů necenzurovaný dopis. Taková přfležitost se podle vzpomínek bývalých roudnických studentů naskytl v lososické hedvábnice, v litoměřické nemocnici a na komandu, které pracovalo při opravě jezu v Českých Kopistech.

Jejich rodiny usilovaly rovněž o přímý kontakt, což se pochopitelně dařilo jenom výjimečně. Jeden z nich takto vzpomíná na setkání s matkou, které se uskutečnilo v době, kdy pracoval v litoměřické nemocnici: „Tady se mi také podařilo jako jednomu z mála vězňů uskutečnit setkání s maminkou. Když jsem jí poslal zprávu kde jsem, opatřila si propustku k dědečkovi do Velemína a přijela do Litoměřic, kde našla někoho známého mezi pacienty. Sedla si pak na lavičku do parčíku, já jsem vzal hadici a šel jsem stříkat trávník a přitom jsem s maminkou nenápadně hovořil, ba i ruku jsem jí tiskl.“¹⁶⁾

Jiní se snažili své děti aspoň zahlédnout. Proto také mnoho lidí stávalo u silnice v Terezíně a čekalo na okamžik, kdy tudy projde kolona vězňů. „Jednou jsem šel z Reichsbahnu a vidím, u baráku naproti mlýnu stojí můj otec. Vyběhl jsem z řady a zavazoval jsem si tkaničku u boty, aby mě viděl.“¹⁷⁾

Někdy takové pokusy měly i nebezpečné pokračování. Jeden ze studentů vzpomíná, že mu některý z chlapců pracujících na dráze řekl, že viděl jeho matku společně s matkou dalšího studenta stát u splavových mlýnů. Dozorce Schmidt, který poznal, že se jedná o lidi, kteří chtějí spatřit své příbuzné, je zadržel a odvedl do Malé pevnosti. Špatná zpráva se potvrdila během nástupu, kdy si ho zavolal dozorce Neubauer a ukázal mu občanskou legitimaci matky. Nakonec byly obě matky propuštěny, ale bylo to varování, že podobné pokusy mohou dopadnout špatně.¹⁸⁾

Děvčata byla ohledně případného kontaktu s rodinou v daleko horší situaci, protože z pevnosti ven prakticky nevycházela a musela tedy hledat jiné cesty. Nejčastěji dívky posílaly domů motáky zašité do prádla anebo je předávaly chlapcům, kteří je mohli vynést z věznice ven a poslat dále.

Těžká práce, hlad, týrání ze strany dozorců, obrovské množství hmyzu a duševní nátlak byly hlavními činiteli, které vedly k úrazům a onemocněním. Většina trpěla různými vředy a jinými kožními onemocněními. Časté byly poruchy zažívacího ústrojí, průjmů, zvracení, horečky. Mnozí utrpěli různá zranění, jednak při práci, jednak v důsledku bítí a týrání.

Mezi roudnickými studenty zaznamenáváme také během jejich pobytu v Malé pevnosti dva případy úmrtí. Již 22. 7. 1942 na marodce zemřel na zápal plic septimán Miroslav Lácha a o měsíc později — 24. 8. 1942 v litoměřické nemocnici student Vyšší průmyslové školy v Roudnici — Zdeněk Kubeš.¹⁹⁾

III. KONCENTRAČNÍ TÁBORY

Od září začal v osudech roudnických studentů zásadní obrat. Postupně až do ledna 1943 opouštěli Malou pevnost. Část byla propuštěna, druhá, v souladu s tím, co bylo oznámeno v hlášení K. H. Franokvi, byla postupně deportována do koncentračních táborů.

Prvním poslaným do koncentračního tábora byl septimán Jaroslav Zeman, který 21. 9. 1942 byl deportován z Terezína do KT Flossenbürg.²⁰⁾ O týden později (28. 9.) odjelo společným transportem do Drážďan dalších 6 studentů. V Německu došlo k rozdělení transportu, a tak Vladimír Adamec a Zlatko Tula byli převezeni do KT Buchenwald, Rudolf Vorlický do KT Flossenbürg a Ivo Karfík, Miroslav Kubík a Miroslav Kukuk se dostali do KT Osvětim.²¹⁾ Týden nato (5. 10.) byli odesláni do KT Buchenwald Robert Bardfeld, Miroslav Broft, Otomar Fabian a Milan Tůma.²²⁾ Do dalšího osvětimského transportu — 12. 10. 1942 — byli zařazeni Alexandr Svět, Arnošt Štěpán a Karel Švojrgr. Asi v polovině října 1942 přišel do Osvětimi také Bohumil Kratochvíl.²³⁾

Vůbec posledními roudnickými studenty, kteří zůstali v Malé pevnosti a pak byli deportováni do Osvětimi, byla čtveřice Karel Dvořák, Jaroslav Študent, Ladislav Markvart a Emanuel Marek. Pokud jde o Dvořáka, ten byl jako septimán určen k deportaci do koncentračního tábora předem, ale nejasné zůstává, proč tři studenti Vyšší průmyslové školy nebyli propuštěni s ostatními a v lednu 1943 byli převezeni do Osvětimi.²⁴⁾

Výčet deportovaných tady končí až na jeden případ, který je částečně spojen s ostatními. O něco později je deportována do Osvětimi septimánka Sylva Rajtrová, která sice byla spolu se všemi děvčaty propuštěna, ale vzápětí byla znovu zatčena za zprostředkovávání styku vězňů Malé pevnosti s vnějším světem.²⁵⁾

Z výše uvedeného vyplývá, že největší skupina roudnických studentů — 12 osob, byla převezena do KT Osvětim, tj. do nejstrašnějšího vyhlazovacího tábora, jaký nacisté zřídili během druhé světové války. Těžké podmínky táborového života v Osvětimi způsobily, že v poměrně krátké době po svém příjezdu prakticky všichni jmenovaní onemocněli. Do konce roku 1942 zemřeli Ivo Karfík, Miroslav Kukuk, Bohumil Kratochvíl a Karel Švojrgr. Dva další — Miroslav Kubík a Alexandr Svět — se během pobytu v nemocnici uzdravili a zůstali tam jako pomocný personál. Zřejmě jim to zachránilo život. Zanedlouho — v březnu 1943. — zemřel také Emanuel Marek a v ženském táboře Osvětim-Březinka Sylva Rajtrová. V dubnu pak podlehl útrapám studenti Karel Dvořák, Ladislav Markvart a Jaroslav Študent.²⁶⁾ Bilance je tedy vskutku otřesná: z dvanácti přivezených zahynulo v Osvětimi devět. Tři chlapci, Miroslav Kubík, Alexandr Svět a Arnošt Štěpán, kteří pobyt v Osvětimi přežili, byli 28. 8. 1943 převezeni do KT Dachau, kde zůstali již do osvobození tohoto tábora americkou armádou.²⁷⁾

Druhá početná skupina roudnických studentů — šest osob — byla vězněna v KT Buchenwald. Přišli tam krátce za sebou, a proto byl jejich osud ze začátku společný. Po krátké karanténě byli všichni kromě Fabiana zařazeni do Strafkompagnie, která pracovala na stavbě zbrojovky ve Výmaru a později také v kamenolomu. Její členové byli ubytováni ve zvláštním baráku, který stál uprostřed tábora a byl ještě dodatečně obehnan ostnatým drátem. Různými cestami, pomocí starších spoluvězňů, se jim podařilo postupně z tohoto nejtěžšího komanda se dostat. Celkem vzato měli štěstí, protože všichni byli nakonec zařazeni na práci, která dávala větší šanci na přežití. Zlatko Tula pracoval v táborové kuchyni, Robert Bardfeld a Vladimír Adamec pomáhali v nemocnici, Otomar Fabian a Milan Tůma pracovali jako písaři ve venkovních komandech a Miroslav Broft byl zaměstnán v táborové administrativě a kromě toho hrál v táborové kapele.

Ani tady se však věznění neobešlo bez obětí na životech. První — Otomar Fabian, který pracoval jako písař v DAW [Deutsche Ausrüstungswerke], se v lednu 1945 hlásil v nemocnici s příznaky chřipky. Dostal léky a pracovní neschopnost, ale za několik dní byl přivezen do nemocnice s hnisavým zánětem srdečního vaku. Přes veškeré úsilí lékařů na interně zemřel 19. 2. 1945. Druhou obětí byl Vladimír Adamec. Už krátce po příchodu do tábora onemocněl zánětem pohrudnice. Ke konci pobytu v Buchenwaldu trpěl těžkou tuberkulózou. Byl propuštěn 11. 1. 1944 domů, ale nemoc se zastavit nepodařilo. Zemřel rok na to v sanatoriu na Pleši. Z KT Buchenwald byl propuštěn ještě jeden roudnický student — 30. 3. 1944 šel domů Zlatko Tula.²⁸⁾

Poslední skupinu deportovaných tvořili dva studenti VII. A třídy gymnázia: Jaroslav Zeman a Rudolf Vorlický. První z nich byl převezen do KT Flossenbürg a pak do K Natzweiler, pobočky Leonberg, která byla zřízena pro potřeby koncernu Messerschmitt. A. G. Rudolf Vorlický se také dostal do KT Flossenbürg, byl zařazen do komanda Pottenstein, později nějakou dobu strávil v komandu SS-kasárna Norimberk, odkud se vrátil zpět do Pottenstein. Oba byli osvobozeni spojeneckými vojsky.²⁹⁾

IV. PROPUSŘTĚNÍ A DALŠÍ OSUDY

Propuštění studentů roudnických středních škol z věznic v tereziánské Malé pevnosti začalo až na jednu výjimku zhruba po třech měsících ode dne zatčení. Touto výjimkou byl student Vyšší průmyslové školy, kterého nacisté pro smýšlení a postoj shledali nevinným a 11. 7. 1942 odešel z Malé pevnosti.³⁰⁾ První skupina byla propuštěna 22. 9. Máme doloženo celkem jedenáct osob, ale lze usuzovat, že do této skupiny patřili ještě dva další chlapci, u nichž přesné datum propuštění v pramenech chybí.³¹⁾

V následujících dnech byli propuštěni další: 23. 9. — 5 studentů, 24. 9. — pět, 25. 9. — dva a 26. 9. — tři studenti. V září byl propuštěn ještě jeden student, u něhož se však datum propuštění nepodařilo upřesnit.³²⁾

Není jasné, proč propouštění bylo po 26. 9. zastaveno na další dva měsíce. Je pravděpodobné, že původní rozhodnutí o tom, že studenti mají být ponecháni ve vazbě po dobu tří měsíců, bylo porušeno. Z čí iniciativy nebo na čí pokyn k tomu došlo, nevíme.

Teprve koncem listopadu odcházejí z Terezína další studenti. Během tří dnů, 25. 11. do 27. 11. byla propuštěna skupina 13 osob. Kromě nich byl v listopadu propuštěn ještě jeden student, ale přesnější datum není opět známo.³³⁾

V prosinci odešli domů zbývající studenti v následujícím pořadí: 1. 12. — 10 osob, 2. 12. — 1, 3. 12. — 3 a 4. 12. — 4 osoby.³⁴⁾ O propuštění jednoho studenta Vyšší průmyslové školy nejsou údaje.

Tímto okamžikem však perzekuce roudnických studentů neskončila. Všichni propuštěni se museli pod odchodu z Terezína vydat do Kladna a tam se hlásit na místní gestapu, kde je poučili, co smějí říkat o svém pobytu v Malé pevnosti a jak se mají dále chovat. Kromě toho byli také povinni navštívit pracovní úřad, kde dostali příkaz k nástupu do práce.³⁵⁾

Kam byli roudnickí studenti nasazováni? Velká část se dostala do roudnického závodu MEWA (Metallwarenwerke). Někteří tam nastoupili rovnou po propuštění, jiní později (například některá děvčata, původně nasazená na Křivoklátu). Byli tu zaměstnáváni jako dělníci, i když se vedení továrny snažilo je dát na místa, kde nemuseli vykonávat fyzickou práci.³⁶⁾

Další skupina — osm chlapců, byla nasazena do kladenských dolů.³⁷⁾

Děvčata propuštěná v září byla poslána na Křivoklát, kde pracovala při odklízění roští, sběru šišek a bukvic do konce listopadu.³⁸⁾ Většina z nich pak pracovala v závodu MEWA, anebo byla roztroušena po různých místech.

Nejvíce (sedmáct) studentů pracovalo v Hněvicích na stavbě benzinových nádrží.³⁹⁾ Další pět bylo nasazeno na jiných místech a o deseti nemáme údaje.

Je třeba podotknout, že během dalších let došlo k několika změnám. Předně dvě osoby byly opětovně zatčeny. První byla již zmíněná Sylva Rajtrová, druhou Evž Basch, který byl v říjnu 1944 zatčen z rasových důvodů a deportován do tábora Pöchlarn v míšence v Postoloprtech u Loun.⁴⁰⁾ Byl tam vězněn do osvobození.⁴¹⁾

K četným změnám došlo také v pracovním nasazení. Z nich musíme připomenout alespoň to, že pět z roudnických studentů bylo totálně nasazeno na různých místech v Německu.

Roudnická tragédie, která měla za následek zatčení 84 nevinných mladých lidí a smrt 13 z nich, je důkazem toho, že nacisté využívali všech příležitostí k tomu, aby mohli terorizovat a pronásledovat příslušníky porobených národů, zavitit je veškerých lidských práv včetně toho nejzákladnějšího — práva na život.

POZNÁMKY:

- ¹⁾ PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti.
- ²⁾ OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“. Karton obsahuje úřední spisy týkající se případu roudnických studentů (např. kopie hlášení pražského gestapa K. H. Frankovi o zatčení studentů gymnázia, nařízení Zemské školské správy v Praze o vylovení studentů gymnázia ze studia apod.) a dále poznámky a korespondenci J. Zemana, bývalého studenta roudnického gymnázia. J. Zeman jako pracovník OA v Litoměřicích shromáždil mnoho údajů o celém případě, jejichž věrohodnost potvrzuje srovnání s jinými prameny.
- ³⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice 37/45.
- ⁴⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice 604/46.
- ⁵⁾ OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“.
- ⁶⁾ Tamtéž.
- ⁷⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 305, 435, 1 419, 2 182.
- ⁸⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 25, 357, 435, 1 235 a další.
- ⁹⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 305.
- ¹⁰⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 25, 435, 1 419 a další.
- ¹¹⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 25, 267, 305, 1 234, 2 197, 2 198.
- ¹²⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 357, 435, 2 197, 2 199.
- ¹³⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 1 234.
- ¹⁴⁾ PT, sbírkové oddělení, inv. č. 2 309—2 338.
- ¹⁵⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 305, 1 234.
- ¹⁶⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 305.
- ¹⁷⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 267.
- ¹⁸⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 2 197.
- ¹⁹⁾ PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti.
- ²⁰⁾ Tamtéž.
- ²¹⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 267.
- ²²⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 2 197.
- ²³⁾ PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti.
- ²⁴⁾ Tamtéž.
- ²⁵⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 25, 267.
- ²⁶⁾ PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti; PT, sbírka vzpomínek, č. 267.
- ²⁷⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 267.
- ²⁸⁾ PT, sbírka vzpomínek, č. 2 197; „70 let Horova státního reálného gymnasia v Roudnici n. L.“, Roudnice n. L. 1947, str. 27.
- ²⁹⁾ OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“.
- ³⁰⁾ PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti; SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 37/45.
- ³¹⁾ OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“; PT, sbírka vzpomínek, č. 1 232, 1 234, 1 235. Všichni chlapci propuštěni 22. 9. 1942 byli posláni do práce do kladenských dolů. Stejně zařazení se vyskytuje ještě u dvou chlapců, u nichž je znám pouze měsíc a rok propuštění (září 1942). Vzhledem k tomu, že se toto nasazení už víc-

- krát neopakuje, je pravděpodobné, že tito dva studenti byli propuštěni rovněž 22. 9.
- 32) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“; PT, sbírka vzpomínek, č. 1 419, 2 163.
- 33) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“, PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti; PT, sbírka vzpomínek, č. 2 182, 2 198.
- 34) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“, PT, rekonstruovaná kartotéka vězňů Malé pevnosti; PT, sbírka vzpomínek, č. 2 199, 2 200, 435.
- 35) PT, sbírka vzpomínek, č. 305, 357, 1 233 a další.
- 36) PT, sbírka vzpomínek, č. 2 200.
- 37) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“; PT, sbírka vzpomínek, č. 357, 1 235.
- 38) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“; PT, sbírka vzpomínek, č. 868, 1 233.
- 39) OA Litoměřice, karton „Roudničtí studenti“; PT, sbírka vzpomínek, č. 305, 2 182, 2 198, 2 199.
- 40) Bubeníčková, R. — Kubátová, L. — Malá, I.: *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969, str. 153.
- 41) Basch, E.: 14 míst zůstalo prázdných. In: *Průboj*, 29. 5. 1965.

ŽENSKÉ KONCENTRAČNÍ TÁBORY NA TRUTNOVSKU v letech II. světové války

LUDMILA CHLÁDKOVÁ

Úvodem

V roce 1978 jsme přistoupili v Památníku Terezín ke studiu a zpracovávání původních dokumentů, jež se zachovaly k problematice poboček koncentračního tábora Gross-Rosen na Trutnovsku v letech II. světové války. Sledované tábory vznikaly v této oblasti počátkem 40. let jako „Židovské tábory nucených prací“, avšak v roce 1944 byly včleněny pod správu Gross-Rosen a staly se jeho pobočkami.

Byly to především jmenné seznamy a transportní listiny žen deportovaných do těchto táborů a množství písemností se vztahem k pobočce v Poříčí (zejména doklady o finančních, hospodářských a správních záležitostech, uložené dosud bez hlubšího prozkoumání v podnikovém archivu n. p. Texlen v Trutnově). Našemu záměru — vše dostupné zpracovat a vytvořit ucelený obraz o poměrech v těchto zařízeních — významně pomohly též vyšetřovací spisy zajištěných dozorkyň a vzpomínky bývalých vězeňkyň žijících v ČSR. Udaje v námi získaných vzpomínkách pokládáme za dostatečně přesvědčivé a věrohodné, mohly být tudíž pro naši práci využity. Škoda, že se nám nepodařilo přes veškerou naši snahu, navázat kontakt s dalšími ženami (bývalými vězeňkyněmi), žijícími dnes mimo náš stát.

Zpracované výsledky výzkumu jsme předložili k posouzení odborným pracovníkům n. p. Texlen Trutnov, který dnes sdružuje textilní podniky v nichž židovské vězeňkyně v době II. světové války pracovaly. Texlen a VHJ Lnářský průmysl se rozhodly vydat naši studii jako supplementum u příležitosti 60. výročí založení KSČ. Poměrně rozsáhlá práce (96 textových stran) se stala příspěvkem k oživení této nepříliš dávné a smutné historie Trutnovska. Bohužel, pro širší veřejnost zůstala publikace nedostupná.

Když byla v r. 1982 otištěna v Terezínských litech příznivá recenze dr. Bohumíra Smutného na tuto publikaci, přicházely do Památníku četné dotazy čtenářů na možnosti bližšího seznámení s hodnocenou problematikou. Proto jsme se rozhodli uvést v Terezínských listech pojednání o životě vězňených žen v pobočných táborech Gross-Rosen na Trutnovsku v letech II. světové války, jímž bychom chtěli co nejvěrněji přiblížit jejich nucený pobyt, strádání a několik let trvající zápas o přežití.

Ten, kdo se již dříve seznámil s tragickým osudem židovského obyvatelstva v Evropě, vycítí rozdíl mezi zdejšími tábory nucených prací (pozdějšími pobočkami Gross-Rosen) a vyhlazovacími tábory a ghetty na území Polska a celé východní Evropy. V prvně jmenovaných nebyla uplatněna protizidovská genocida v tom měřítku, v jakém ji prováděl hitlerovský fašismus v Osvětimi, Majdanku a jinde, a velká většina vězeňkyň se zachránila. Proto mohou dnes hovořit doslova „o štěstí“, že se dostaly právě sem, a tím unikly téměř jistě záhubě, které byly pro svůj židovský původ předurčeny.

V podkrkonošských táborech převažovala od počátku snaha německého státu o vy-

užití levné pracovní síly co možná nejdéle. Válečná situace Německa si přímo vynucovala mladé a zdatné otroky, kteří budou pracovat a vyrábět pro potřeby armády. Toto byl základní faktor, který způsobil, že osud vězeňkyň ve sledovaných táborech se vyvinul takto příznivěji. Významnou roli hrál i nízký věkový průměr žen, neboť mladé vězeňkyně lépe snášely dlouhodobé fyzické zatížení a útrapy, a kladně působilo i místo pracovního nasazení, jež bylo z velké většiny ve vytápěných továrních halách. K tomu musíme brát v úvahu i to, že tyto tábory (s výjimkou Poříčí) byly velmi malé, byly zřízeny uprostřed nebo v sousedství obcí s civilním obyvatelstvem a nacisté se přece jen bránili projevům zjevného teroru proti vězeňkyním.

Věříme, že naše práce přinese čtenářům nejen některá nová poznání z válečné historie, ale přispěje svým způsobem k odsouzení rasové diskriminace a nenávisti, jež tehdy rozpoutal německý nacismus proti židovskému obyvatelstvu.

Historie koncentračních táborů na Trutnovsku začíná již v roce 1940. Tehdy byly zřizovány pro potřeby textilních a zbrojních podniků v této oblasti první židovské tábory nucených prací (Zwangsarbeitslager für Juden — ZAL f. J.). Celkem bylo v severovýchodních Čechách, severní Moravě a v přilehlých oblastech Slezska 22 těchto táborů,¹⁾ z toho v podkrkonošské oblasti devět. Ženské pracovní tábory byly zřízeny v Hořejším Vrchlabí (Ober Hohenelbe), Libavě (Liebau), Poříčí (Parschnitz) — nyní část Trutnova, v Žacléři (Schatzlar), Libči (Gabersdorf), Bernarticích (Bernsdorf) a Horním Starém Městě (Oberaltstadt).²⁾

Uvěznění v těchto táborech bylo vždy z důvodů rasových, někdy současně byla důvodem i odbojová činnost.³⁾ Převážnou většinu otrockých pracovních sil tvořily židovské ženy deportované sem z Polska a v roce 1944 i z Maďarska (přes koncentrační tábor Osvětim).

Ve sledované oblasti existovalo několik významných, převážně textilních firem, u nichž vězeňkyně pracovaly. Měly nahradit značný úbytek pracovních sil, vzniklý především odchodem mužů německé národnosti na frontu, a zajistit pokračování výroby, neboť podniky byly zařazeny do oblastí válečně důležité výroby. Šlo především o tyto firmy:

fa Alois Haase	— v Poříčí a Horním Starém Městě vlastnila přádely lnu
fa Bratří Walzelové	— v Poříčí vyráběla součásti uniforem a plynových masek
fa J. A. Kluge	— v Horním Starém Městě i jinde na Trutnovsku vlastnila přádely lnu
fa Ignác Etrich	— v H. St. Městě a Bohuslavicích měla přádely lnu
fa Johann Etrich	— v Trutnově, Bernarticích a jinde vlastnila přádely a tkalcovny juty
fa G. Adolf Buhl-syn	— v Žacléři měla přádely
fa K. H. Barthel	— spojené textilní závody — Libeč

K těmto textilním firmám pak přistupují v roce 1944 další, již se zbrojní výrobou. Byla to především firma AEG v Trutnově (německý koncern Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft), dále pobočka koncernu Siemens v Mladých Bukách a firma MESSAP v Meziměstí. V podnicích se vyráběly motory, součásti zbraní, případně munice.⁴⁾

Životní podmínky vězeňkyň v ZAL (f. J.) byly kruté. Zejména vyčerpávající práce v továrních a značně surové zacházení dozorcího personálu i německých civilních oby-

vatel velmi přibližovaly tato zařízení již v počátcích jejich vzniku koncentračním táborům.

ZAL (f. J.) i koncentrační tábory byly řízeny organizací SS, i když dvěma různými jejími služebnami.

V čele služebny pro ZAL (f. J.) stál SS-brigadeführer Albert Schmelt, „zvláštní pověřenec řííšského vůdce SS a šéfa německé policie pro pracovní nasazení cizinců v Horním Slezsku“.⁵⁾

Koncentrační tábory řídila nejprve služebna „inspektora koncentračních táborů“ a od roku 1942 Hlavní hospodářská správa SS (SS Wirtschafts Verwaltungshauptamt, zkráceně WVHA). Jejím šéfem byl SS-obergruppenführer Oswald Pohl.

Po vyhlášení totální války — po porážce wehrmachtu u Stalingradu — se stále více prosazovala tendence využití pracovních sil vězňů koncentračních táborů až do krajnosti. Vytčený cíl — likvidace židů a nepřátel řííše se nezměnil, předtím však měli být ještě maximálně využiti.

Tedy zesílily snahy WVHA o začlenění ZAL (f. J.) do systému koncentračních táborů. Po mnoha sporech mezi oběma služebnami se to podařilo a v průběhu roku 1944 byly židovské tábory ve Slezsku a Sudetech pohlceny WVHA a staly se pobočnými tábory Osvětími a Gross-Rosenu.⁶⁾

ZAL (f. J.) na Trutnovsku, které v naší stati sledujeme, byly začleněny do koncentračního tábora Gross-Rosen. Tento tábor se nacházel u vesnice stejného jména v Dolním Slezsku (nyní Rogoźnica v Polsku). Od 22. 3. 1944 byly postupně všechny převedeny pod správu tohoto koncentračního tábora. Z dochovaných dokumentů víme, že ke dni 20. 9. 1944 existovaly tyto pobočky Gross-Rosen: Poříčí, Horní Staré Město, Libeč + Nové Voletiny, Bernartice, Vrchlav, Libava, Začlěf a Meziměstí.⁷⁾

Jejich vedení a správa byly pod jednotným esesáckým vedením, jehož sídlo bylo v Trutnově-Poříčí. Oficiální název pro uvedený komplex poboček byl Arbeitslager Trautenau — pracovní tábor Trutnov(sko). V čele všech zmíněných malých táborů stál SS-obersturmführer Ritterbusch. Byl nadřízeným všem vedoucím dozorkyním jednotlivých poboček (Kommandoführerin), dozorkyním (Aufseherin) i strážním jednotkám SS.

Z dochovaných transportních listin a některých dokumentů úřední povahy jsme mohli určit poměrně přesně počty vězeňkyň podkrkonošských táborů, pracujících u některých firem v roce 1944: u firmy A. Haase v Poříčí to bylo 312—378 vězeňkyň, pro firmu Walzel pracovalo 330—350 žen, u firmy Kluge okolo 700, pro firmu I. Etrich okolo 200 žen, u Joh. Etrich 314, u firmy A. Buhl 126, u firmy K. H. Barthel více než 350 žen, u firmy AEG okolo 600 žen a Siemens zaměstnával přes 100 žen.⁸⁾

Vytvořili jsme i reálný odhad celkového počtu vězňených žen: podkrkonošskými tábory jich prošlo 4 500—5 000. Na jmenných seznamech jsme měli podchyceno 4 066 jmen, vzali jsme však v úvahu skutečnost, že tyto materiály nebyly kompletní a že v průběhu trvání táborů docházelo k výměně vězeňkyň.⁹⁾

Postavení vězeňkyň se včleněním původních táborů do systému koncentračních táborů prudce zhoršilo. SS žádala jejich izolaci od totálně nasazených dělníků, zvýšení ostrahy na pracovišti a v ubytovacích objektech a rovněž zvýšení jejich pracovního výkonu. Velení SS tak dokazovalo, že „staré zvyklosti z doby existence ZAL (f. J.) již neplatí, nyní jsou židovské ženy vězeňkyněmi koncentračního tábora Gross-Rosen se vším, co k tomu patří“.¹⁰⁾

Rozbor dochovaných transportních listin a seznamů nám rovněž umožnil sledovat věkovou skladbu, národnostní složení, úmrtnost i přesuny vězeňkyň mezi jednotlivými pobočnými tábory.

V roce 1944 (ale s největší pravděpodobností i v letech předcházejících) sem posílali nacisté především ženy mladé a tedy pracovníě výkonné. Věkové rozmezí bylo z 80 % mezi 14—29 roky, ženy nad 40 let byly v táborech většinou jen jednotlivě. Vzhledem ke svému mládí snášely vězeňkyně také veškeré útrapy dlouhodobého věznění poměrně

dobře. V seznamech jsme zjistili 58 úmrtí (jména byla v tomto případě přeškrtnuta s poznámkou „verstorben“ nebo „gestorb“).¹¹⁾ Víme však také, že v mnoha případech se záznamy o úmrtích neprováděly. Náš odhad max. 100 zemřelých bude skutečnosti velmi blízký.

Při sledování jmen vězeňkyň podle zemí, respektive národností se jasně ukázala převaha vězeňkyň z Polska, celkem 2 128, dále z Maďarska — 1 803. Jednotlivě zde byly zastoupeny Holanďanky — 54, Slovenky, Češky, Francouzky a představitelky dalších národností.

V rámci jednotlivých pobočných závodů docházelo i k přesunům vězeňkyň. (V seznamu bylo jméno přeškrtnuto s poznámkou přemístěna a datem odchodu, někdy bylo uvedeno i místo jejího nového pracoviště.) Přesuny souvisely většinou s výrobou, když některá firma nutně potřebovala zapracované a kvalifikované pracovnice (mohlo se jednat jak o přadleny a tkadleny, tak lékařky či kuchařky apod.).

V roce 1944 se však vyskytly i případy, že vězeňkyně byly odtransportovány pryč z této oblasti. U jmen je poznámka „nach Au(schwitz)“ nebo „nach Lg. B“ (Birkenau = Osvětim II). Poznámka o odtransportování byla u 13 jmen. Šlo o ženy starší, proto se právem domníváme, že neobstály před „lékařskou prohlídkou“ (selekcí) jako práce schopné a byly poslány na smrt do Osvětimi.¹²⁾

Celkem podrobně jsme mohli zpracovat život vězeňkyň v táborech. Pramenem nám byly dochované dokumenty, výpovědi dozorkyň i svědkyň před mimořádným lidovým soudem v Jičíně v letech 1945—46 a vzpomínky některých bývalých vězeňkyň. Těm byla po osvobození umožněna repatriace do svých zemí, některé však nenašly naživu nikoho z příbuzných ani své domovy (šlo především o Polky), a tak se vrátily na Trutnovsko, kde našly ubytování i práci v textilních továrnách, jež po osvobození začly opět vyrábět. Zůstaly trvale žít v Československu, a proto je bylo možno vypátrat a hovořit s nimi.¹³⁾

ŽIVOT V TÁBORECH

Vězeňkyně po příjezdu do tábora prošly obvykle zběžnou lékařskou prohlídkou a byly očkovány proti infekčním nemocem.¹⁴⁾ Od těch, které sem byly přivezeny již dříve, pak dostávaly nezbytné informace o zvyklostech, dozorkyních apod. Bylo důležité vědět, na co mají být připraveny.

Maďarské vězeňkyně byly drženy v Poříčí nejprve několik týdnů v karanténě. Toto opatření bylo důležité, neboť přijely z Osvětimi všechny ve velmi zuboženém stavu, oslabené a nemocné.¹⁵⁾

Vězeňkyně byly rozříděny a přiděleny do jednotlivých táborů především podle požadavků firem. Jak jsme již uvedli, byly to převážně podniky textilní, v menším množství pak firmy zabývající se zbrojní výrobou.

K ubytování sloužily v některých táborech dřevěné baráky, většinou to však byly přímo tovární objekty — bývalé tovární haly a skladiště. Ubytovací prostory byly vybaveny patrovými palandami (se slámníky a dekami) a jednoduchými skříňkami nebo poličkami na osobní věci. Topení bylo většinou centrální z továrny, v menších ubikacích byla piliňová kamna. Vytápění bylo velmi nedostatečné (nedostávalo se paliva) a zvláště v poříčském táboře bylo ubytování v nehostinných a studených továrních halách utrpením. V prosinci 1944 už stačilo uhlí jen na přípravu jídla a v mrazech, které tehdy panovaly, nebyly již ubikace vytápěny vůbec.¹⁶⁾

Velké úsilí vynakládaly vězňeně ženy na to, aby obrovské ubikace udržely v přijatelném stavu a čistotě. Přesto se nezabránilo jejich zamoření hmyzem. Jeden z dokumentů dosvědčuje, že firma Haase byla nucena již v r. 1943 nechat provést odhmyzení

bylo dle našich neúplných údajů deportováno do Malé pevnosti 81 sovětských vězňů.

Pro rok 1942 máme díky seznamům zatčených pozoruhodný jmenný seznam sovětských občanů vězněných v Malé pevnosti. Vedle toho však nám tento pramen umožňuje i zjistit u drtivé většiny z nich příčinu zatčení. U 17 je v úředním pramenu uveden jako příčina zatčení pracovní přestupek a u 54 nedovolené překročení hranic (u některých, kteří nedovoleně překročili hranice, je ještě uvedeno, že opustili místo pracovního nasazení). Není pravděpodobné, že by mezi těmi, kteří nedovoleně překročili hranice říše, byli také váleční zajatci. Útěk ze zajateckého tábora totiž úřední prameny důsledně uvádějí ve všech případech, kde je záznam o příčině zatčení. Je také pochopitelné, že v zajateckých táborech byla mnohem ostřejší ostraha než v táborech nucených prací. Proto také byl ze zajateckých táborů útěk mnohem složitější a vyžadoval delší a pečlivější přípravu. U 10 sovětských vězňů není v materiálech, které máme k dispozici, příčina zatčení uvedena. Lze však předpokládat, že i u nich šlo o pracovní přestupky, především o útěk z totálního nasazení. Můžeme tedy uzavřít úvahu o sovětských vězních Malé pevnosti v r. 1942 konstatováním, že šlo vesměs o osoby, které byly deportovány z okupovaného území Sovětského svazu na nucené práce do říše a snažily se z tohoto nasazení uprchnout nebo projevovaly jiným způsobem odpor proti nasazení do práce ve prospěch nacistického Německa.

Drtivou většinu sovětských vězňů tvořili v r. 1942 muži, dívek bylo jen několik, první z nich přišly do Malé pevnosti 15. 9. 1942.

Skutečnost, že většina sovětských vězňů poslaných do Malé pevnosti v r. 1942 byla trestána za nedovolené překročení hranic, ukazuje, že prchali vesměs z území říše nebo odtřezného českého pohraničí. Na území protektorátu tábory nucených prací pro zahraniční dělníky zřizovány nebyly. Pracovní síla sovětských občanů (i dělníků z dalších nacisty okupovaných zemí) byla však ve značné míře využívána v odtřezném pohraničí, především v oblasti důležitého válečného průmyslu v Podkrušnohoří. To bylo území, které leželo v bezprostřední blízkosti hranic tzv. protektorátu. Lze předpokládat, že odtud byla značná část sovětských dělníků předaných gestapem do Malé pevnosti. Někteří však pravděpodobně byli ze vzdálenějších oblastí. Ukazuje to skutečnost, že 13 vězňů Malé pevnosti bylo z Terezína předáno úřadu práce v Hannoveru, odkud pravděpodobně utekli z totálního nasazení.

Přechodů sovětských nasazených dělníků a později válečných zajatců přes české země bylo v letech 1942—1945 hodně. Bude třeba pečlivěji prozkoumat otázku, do jaké míry byli sovětské občané informováni o lepší možnosti útěku přes české území. Je jasné, že zde mohli počítat s větší podporou českého obyvatelstva (i jazykově se mohli lépe dorozumět) než na území nacistického Německa, kde mohli najít pomoc jen u nečetných antifašistů, kteří byli navíc bedlivě sledováni nacistickými orgány.

U sovětských vězňů, kteří byli deportováni do Malé pevnosti v r. 1942, máme poměrně dost údajů, jak jejich věznění v Terezíně skončilo. Uvedli jsme již, že prakticky všichni byli zatčeni pro pracovní přestupky, především pro útěk z místa pracovního nasazení. Malá pevnost plnila do určité míry i pro české dělníky funkci trestního pracovního tábora (většina vězňů byla však do Malé pevnosti posílána pro svou politickou činnost, především pro účast v odboji proti okupantům). Čeští chlapci a děvčata zatčeni pro pracovní přestupky přicházeli do Malé pevnosti na určitou, gestapem předem stanovenou dobu. Po jejím uplynutí byli propouštěni a posíláni zpět na místo svého pracovního nasazení. Jen ve výjimečných případech byli ti, jejichž přestupek považovali nacisté za zvláště závažný, posíláni do koncentračních táborů, nejčastěji do Flossenbürgu. Naprosto jiný postup volili nacisté vůči sovětským vězňům. Jen jeden ze sovětských vězňů deportovaných v r. 1942 do Malé pevnosti byl propuštěn, 13 jich bylo předáno (jak jsme se již zmínili výše) úřadu práce v Hannoveru a 5 gestapu v Karlových Varech. O těchto vězních můžeme předpokládat, že byli zařazeni

a desinfekci ubytoven.¹⁷⁾ Průběžně si však mohly ženy vypomáhat jen vzájemnými prohlídkami vlasů a chytáním blech.

Potíže činilo i udržování čistoty na klozetech a chodbách. Vězeňkyně si určovaly noční služby, jež jednak dohlížely na pořádek a jednak pomáhaly nachlazeným a nemocným spoluvězeňkyním ve tmě a na velkou vzdálenost dojít co nejrychleji na potřebné místo.¹⁸⁾ Vody k udržování hygieny bylo velmi málo a teplá voda, pokud vůbec tekla, stačila jen pro několik prvních vězeňkyň. Někdy začala téct až v noci, a tak ženy vstávaly třeba ve 2 hodiny ráno, aby se mohly umýt a přeprat osobní prádlo. Děvčata stále častěji riskovala přísné tresty a snažila se využít teplé vody přímo na pracovišti (zejména ta, která pracovala na „mokrém sále“, kde se spřádalo vlákno v horké vodě, si chtěla v polední přestávce umýt hlavu nebo přeprat nutné části oblečení).¹⁹⁾

Opatření, která vězeňkyně udělaly, se rozhodně vyplatila. Z přímých svědectví bývalých vězeňkyň víme, že v žádném z táborů nedošlo k hromadnému rozšíření epidemických onemocnění.

V tábore obdržely nově přichozí ženy jen nejnужnější vybavení, které si ještě musely upravovat a přešívát. Poněkud lépe na tom byly ty, které přišly ještě do ZAL (f. J.) z domova, ale i z těch měla jen málokterá náhradní oblečení, protože dozorkyně jim všechny cennější osobní věci vzaly. Na to vzpomínají bývalé vězeňkyně takto: „Dozorkyně nám prohlížely všechny osobní věci, dávaly se i do úst. Musely jsme odevzdat řetízky či prstýnky, sebraly nám pěkný svetr stejně jako kvalitní mýdlo.“²⁰⁾

V prádelnách i zbrojních podnicích dostávala děvčata v některých případech pracovní oděvy — rukavice, pláště, režné zástěry. Na ně si pak musely našít žlutou židovskou hvězdu. Na obutí obdržely většinou dřeváky. Jejich nošení bylo zvláště v zimě utrpením, nechránily proti chladu, takže bylo nutné si nohy obalovat papírem nebo hadry. Na dlouhých cestách do zaměstnání se na dřeváky nalepovaly hroudy sněhu a to činilo chůzi velmi namáhavou a nebezpečnou. Není proto divu, že mnoho žen mělo omrzliny či onemocnělo z prochladnutí. Proti chladu se snažily bojovat tím, že z prádelen odnášely odpadovou přízi a pletly z ní večer ve volných chvílích rukavice, ponožky a někdy i svetry. Jiné opatrovaly na pracovištích kratší dráty, které používaly jako pletací jehlice, případně jako upínací háčky namísto knoflíků. Tato činnost byla při přistižení velmi přísně trestána, přesto trvala po celou dobu existence táborů.²¹⁾

Ve všech sledovaných podkrkonošských táborech byl ustanoven ženský dozorcí personál. Již v době vzniku táborů byly vybrány z řad německých dělnic většinou starší ženy kolem 40 let, aby vykonávaly dozor nad vězeňkyněmi, které příslušné firmě byly na práci přiděleny. Mnohé pak zůstaly v této funkci i po začlenění ZAL (f. J.) do systému koncentračních táborů, ovšem již jako členky nebo čekatelky organizace SS. Všechny musely být nově proškoleny, aby byly způsobilé dozor vykonávat. Firmy dostaly úkol vybrat přiměřený počet žen „vhodných“ k ustanovení na dozorkyně SS tak, aby jejich počet odpovídal počtu vězeňkyň nasazených k firmě do práce. Např. v poříčských táborech to bylo okolo 40 žen, v Horním Starém Městě rovněž 40, v Bernarticích 18, v Zacléři 4 atd. Všechny pak byly v první polovině roku 1944 na proškolení v Ravensbrücku, dozorkyně získané později byly dodatečně instruovány o svých povinnostech a zacházení s vězeňkyněmi v tábore Petrowald nebo přímo v Poříčí.²²⁾

Po 22. 3. 1944 přišli do větších táborů rovněž poddůstojníci SS, kteří prováděli ostrahu táborů i pracovišť.

Systém rozdělení funkcí v celém komplexu byl tento: Vedoucí a nadřízenou všem ostatním dozorkyním byla Elsa Hawliková, která dostávala konkrétní pokyny a příkazy, docházela do táborů na apely, kontroly a vedla písemnou táborskou agendu. Veliitelství SS v Poříčí-Trutnově (svému nadřízenému Ritterbuschovi) zodpovídala za vedení denních výkazů o práci i početní stavu vězeňkyň, nemocných atd.

V každém z táborů byla jmenována jedna z žen vrchní dozorkyně a několik dalších bylo ve funkci Kolonnenführerin — vedoucích kolon, které v tábore měly nepetržitý do-

zor.²³⁾ Službu konající dozorkyně si ráno „vyzvedly“ přidělenou skupinu vězeňkyň; po apelu na ubikaci a spočítání vydávaly povel k odchodu do zaměstnání. Počet nemocných a práce neschopných musely tyto dozorkyně nahlásit příslušné vedoucí tábora.

Vězněné ženy odcházely na pracoviště v sevřeném tvaru. Vzpomínají, že bylo neustále slyšet řev dozorkyň, a když se blížily, raději ve vzájemném hovoru umlkaly, aby nezavdaly příčinu k bití. Dozorkyně mívaly u sebe bičik, kterým šlehaly do těch, které jen trochu vybočily z řady. A tak si musely všechny již cestou dávat velký pozor, aby se nestaly terčem šikanování a týrání.²⁴⁾

V dílnách pak dozorkyně zodpovídaly za maximální využití pracovní doby. Kázeň si vynucovaly tvrdostí a hrubostí. Děvčata nesměla před dozorkyní mluvit mezi sebou ani s civilními zaměstnanci nebo zajatci, kteří na některých pracovištích také pracovali. Bez dovolení se nesměla vězeňkyně vzdálit ze svého místa ani na toaletu. Obvykle toto musely předem ohlásit a o svolení poprosit, dozorkyně je pouštěly maximálně třikrát za den.²⁵⁾

V případech nedovoleného opuštění pracoviště byly vězeňkyně zfackovány dozorkyní nebo dozírajícím příslušníkem SS, někdy je za trest zavírali do temnice nebo případ projednávali na apelu. Pak již hrozilo nebezpečí, že provinilá bude odtransportována.

Přestupky, kterých se dopustily vězeňkyně sice v přestávce, ale přes zákaz (mytí, praní osobních věcí v teplé vodě), byly trestány např. ostříháním dohola nebo sebráním vypraných věcí, bez ohledu na to, že pak musely zpáteční cestu do tábora vykonat třeba v zimě a velmi spoře oblečené. Pokud dozorkyně zjistila, že některá z děvčat dostala od civilních dělníků trochu jídla nebo jiných potřeb, nebo chce vynášet z pracoviště přízi, vše okamžitě sebrala a přistiženou čekalo opět bití nebo ohlášení přestupku vedoucí tábora.

Při večerních apelech nebo ve volných dnech se pak projednávaly tresty vězeňkyň, byly vyhlášovány nové zákazy a nejrůznější nařízení. Někdy se apel prodloužil (úmyslně) na několik hodin a všechny se vracely na ubikace zkfěhlé a velice unavené. Jídlo už nebylo ani vydáváno.²⁶⁾

Dozorkyně se nezdráhaly okrádat vězeňkyně o věci, které si přivezly s sebou. Ty, které sem byly deportovány ještě z domova, mívaly kvalitní oblečení, prádlo, mýdlo nebo šperky; vše jim dozorkyně při prohlídkách na ubikacích braly. Řada cenných předmětů byla u nich po válce nalezena a mimořádným lidovým soudem zajištěna.²⁷⁾

Některé dozorkyně využívaly umu, vzdělání a zručnosti vězeňkyň pro své potřeby a braly si je domů, kde musely např. vyučovat jejich děti, zpívat při oslavách a večercích, zhotovovat ozdobné předměty atd.²⁸⁾

Na své dozorkyně vzpomínaly bývalé vězeňkyně většinou s hrůznými pocity. Poprvé bezprostředně po skončení války před mimořádným lidovým soudem v Jičíně, kde jako svědkyně vypovídaly v procesu s více než 50 zajištěnými (hlavní zodpovědné osoby E. Hawlikovou a Ritterbusche se však nepodařilo dopadnout a potrestat). Jejich křik, bití, zákazy a projevy sadismu se jim však vybavovaly a pronásledovaly je po celý život.

Ve svých vzpomínkách ale rovněž uváděly a nezapomněly na několik slušných dozorkyň, které s nimi zacházely lidsky, bez neustálých nadávek a naopak se někdy snažily pomoci jídlem nebo léky.²⁹⁾

Vězeňkyně pracovaly 6 dní v týdnu, většinou v dlouhých směnách, které trvaly 10,5 hodiny ve všední dny a 7 hodin v sobotu. K této značné pracovní zátěži musíme přičíst ještě dlouhou cestu na pracoviště (u většiny činila 45 minut)³⁰⁾ a zpět do tábora. Po přidělení na určité pracoviště byly zaučeny německými dělnicemi a od té chvíle už byly samy odpovědné za stroj nebo zařízení, které obsluhovaly.

Podrobným studiem pracovních výkazů textilní firmy Haase jsme zjistili, že židovské vězeňkyně tam zajišťovaly převážnou část výroby. Kupříkladu výkaz z prosince 1944 uvádí počet pracujících vězeňkyň 338, civilních dělnic jen 236.³¹⁾

Nejvíce jich pracovalo v tzv. „mokrém sále“, kde vlákna vznikala, dále v předpřádelnách a u navíjení cívek. Další pracovaly v sušárnách, při úklidových pracích těchto dílen atd. Rovněž v tkalcovnách musely vězeňkyně odvádět značný pracovní výkon, dodržovat stálou denní normu. Byly sledovány nejen službu konajícími dozorkyněmi a strážnými SS, ale i mistry, případně majiteli jednotlivých firem. Tkanina, kterou textilky vyráběly, sloužila prokazatelně vojenským účelům. Měla zelenou nebo bílou barvu a šily se z ní uniformy i další vojenská výstroj.

Ve zbrojních podnicích (AEG Trutnov, Vrchlabí) pracovaly vězňené ženy především na demontáži vojenského materiálu, obsluhovaly soustruhy, pracovaly ve skladech nově dovezeného materiálu. Některé byly zařazeny i do nočních směn, které je značně vyčerpávaly. Děvčatům nebyl dopřán dostatek spánku, naopak, byly přes den ještě na 5–6 hodin přidělovány na práce v táboře.³²⁾

V roce 1945 chodily skupiny vězeňkyň uklízet školy, kde byli ubytováni němečtí uprchlíci. To už bylo v době stále delších výpadků ve výrobě, které začaly již koncem roku 1944. Příčinou byl nedostatek uhlí a výrobního materiálu. Vězeňkyně však nesměly zůstat v nečinnosti ani v době, kdy řada firem musela omezit či úplně zastavit výrobu. Kopalý zákopy v okolí, upravovaly železniční trať, opravovaly uskladněné oděvy a prováděly nejrůznější úklidové práce.³³⁾ Několik vězeňkyň, pracujících na trati mezi Poříčím a Malými Svatoňovicemi bylo těžce zraněno, když došlo ke srážce vlaku s vagony, na které nakládaly nakopané kamení.³⁴⁾

Zajímal nás pochopitelně i vztah civilních pracovníků k židovským vězeňkyním. Jejich vzpomínky na ně byly většinou velmi smutné a nehezké. Německé dělnice jim práci všemožně znepřijemňovaly, udávaly je dozorkyním za nedovolenou činnost (vyprání prádla, umytí hlavy v teplé vodě apod.), zlomyslně před nimi vystavovaly své jídlo a vyčkávaly jejich „žebrační o kousek“. Pokud daly, tak jen za vykonání nějaké práce. Našli se však i takoví, kteří měli s vězňenými děvčaty soucit a pomáhali nezištně. Podporovali je morálně i hmotně (především přinášeli chléb, sůl, potřebné léky nebo šatstvo, noviny či zápalky) i přes značné riziko, že budou sami potrestáni.³⁵⁾

Zaměstnávající firmy převzaly veškeré náklady spojené s vytvořením odpovídajících podmínek pro život v táborech. Musely zajistit zařízení táborů, stravu, platit opravy, léky a podobně. Organizace SS striktně odmítala jakékoliv jejich žádosti o částečné přispění a financování některých položek.³⁶⁾ Na základě některých úředních záznamů můžeme dokázat, jak nedostatečné bylo např. zajištění stravy nebo léků. Firma se snažily co nejvíce na vězňích ušetřit a přidělené částky na ně byly stále více omezovány. Firma Haase vykazuje např. v květnu 1944 úspory na stravě 996,15 marky. Celkem bylo na 328–355 vězeňkyň v dubnu vynaloženo 6 363 marky, tedy téměř šestina částky určené na stravu byla ušetřena (vracela se na běžný účet firmy).

V počátečním období trvání ZAL (f. J.) platila pro stravu uvězněných sazba jedna marka na osobu a den. V krátkém časovém úseku od 1. 1. 1944 do 21. 3. 1944 podle stanovených kritérií 0,80 marky a po začlenění do koncentračního tábora Gross-Rosen činila již sazba jen 0,60 marky.³⁷⁾

Polským děvčatům pomáhaly udržovat snesitelnou situaci v počátcích věznění ještě balíčky z domovů, avšak po roce 1942 styk s domovem téměř ustal, neboť zbylí členové rodin byli rovněž deportováni do ghetta a koncentračních táborů. Děvčata zůstala odkázána jen na hladové přiděly v táborech. Vězňené Slovenky a Maďarky přísun z domovů již neměly vůbec, protože v době příchodu do podkrkonošských táborů (roku 1944) jejich domovy již neexistovaly.³⁸⁾

Stravu ve všech námi sledovaných táborech můžeme hodnotit jako nekvalitní a velmi jednotvárnou. Řepný vývar nebo náhražková káva bývaly k snídani. Příděl chleba s kouskem margarínu nebo zavařeniny byl vydáván již večer předem, někdy dokonce na celý týden dopředu. Denní porce chleba klesala z 350 gramů na necelých 220 gramů.³⁹⁾ K obědu dostávaly moučné nebo zeleninové polévky, v průběhu války stále

řidší, takže s „eintopfem“ z prvního období už neměly v r. 1944 nic společného. K večeři pak omáčky s několika kousky vařených brambor. Přestože od července 1944 byly náklady na stravu zvýšeny o 5—10 feniků (podle délky směny, v níž ženy pracovaly), přiděly se prakticky nezvýšily a ženy neustále sužoval hlad.

Za této situace se snažily samy sehnat něco k jídlu navíc. Když např. při cestě na pracoviště míjely skládky brambor a řepy, braly je a schovávaly do podšivek v rukávech nebo zvláště našitých kapes a v „mokrých sálech“ si je tajně vařily. Toto bylo možné jen do doby, než se ztráty brambor prozradily. Podobné případy obstarávání potravy pak byly přísně trestány. Občas se některým vězeňkyním podařilo získat trochu jídla za výpomoc v kuchyni, výjimečně dostaly od civilních dělníků zbytky jejich svačin nebo oběda. Pouze když pracovaly v blízkosti českých totálně nasazených dělníků, téměř vždy od nich něco k jídlu dostaly.⁴⁰⁾

Jakýmsi pobídkovým stimulem k většímu pracovnímu výkonu měly být od dubna 1944 zvláštní poukázky na dodatečný přiděl jídla (v koncentračních táborech zvané Premienschein). Za dobrou práci mohla vězeňkyně dostat poukázku v hodnotě 0,50—1 marky a obdržet za ni jakýsi přídavek k obědu (chléb, polévku apod.). Ze vzpomínek bývalých vězeňkyň však vyplývá, že tyto poukázky neměly podstatný vliv na změnu stravovacích poměrů, hodnota obdržené stravy navíc zdaleka neodpovídala ceně.⁴¹⁾

Již na počátku našeho pojednání o životě vězeňkyň v táborech jsme uvedli, že samy vězeňkyně se všemožně bránily velkému rozšíření hmyzu a snažily se dle možností dodržovat alespoň základní hygienická pravidla. V daných podmínkách nuceného pobytu, kde byl i základní nedostatek desinfekčních prostředků a léčiv a nebyly vytvořeny potřebné předpoklady pro vyléčení pacienta v nemocnici, to bylo opravdu nutné.

O zdravotní péči ve zmíněných táborech jsme mohli udělat závěry opět po prostudování některých dochovaných dokumentů té doby.

Firma Haase byla již v roce 1943 pověřena výstavbou nemocnice v Poříčí, která pak měla sloužit všem okolním táborům. Dopisem ze 4. 2. 1944 informovala firma úřad zvláštního pověřence pro Horní Slezsko o nákladech na zařízení nemocnice, jež činily celkem 7 198,51 marky, a žádala současně o refundaci částky zhruba 2,5 tisíce marek, kterou již vydala na provoz, opravy apod.⁴²⁾

Výpovědi pamětnic uvádějí, že v nemocnici byl stálý lékařský personál z řad vězeňkyň. Sloužila tam lékařka všeobecného zaměření, zubní, případně další specialistky a několik ošetřovatelek. Zatímco ošetřovatelskou službu vykonávaly především polské vězeňkyně, jako lékařky se tam vystřídal francouzská, ruská a maďarská lékařka.⁴³⁾ V ostatních táborech byly zřízeny jen ošetřovny, kam zmíněné lékařky zajížděly a v určenou dobu ordinovaly. Ve vážných případech měla být vězeňkyním k dispozici občanská nemocnice v Trutnově, avšak o jejím využití máme zprávu až z květnových dnů po osvobození.

Dochované dokumenty ukazují, že lékařské materiály a léky byly do Poříčí zasílány z koncentračního tábora Gross-Rosen, přičemž opět částečně vynaložené sumy musela uhradit firma Haase.⁴⁴⁾

Z pracovních výkazů této firmy jsme mohli zjistit i počty nemocných na jednotlivých pracovištích a vynaložené náklady na jejich stravu na „revíru“ za určité období. Např. od 22. 3. 1944 (kdy byly tábory převedeny pod správu Gross-Rosen) do 30. 6. 1944, činila tato částka 311,54 marky. Z ní bylo na léky vyčleněno 6,50 marky! Rozpočítáme-li celkovou sumu na jednotlivé dny, vychází pak na jeden den 3,1 marky pro všechny nemocné (pracující u této firmy). Jestliže denní norma na stravu činila 0,60 marky, vychází nám průměrně 5 nemocných na „revíru“ denně. Za částku 6,50 marky přidělenou na léky mohla lékařka poskytnout nemocným vězeňkyním opravdu jen tu minimální pomoc.⁴⁵⁾ Nemocné s většími střežnými potížemi — úplavici nebo břišním tyfem — umístěné zde, byly většinou léčeny dietou a izolací od ostatních. Prostředky k rychlé a účinné léčbě většinou nebyly. Díky samotným vězeňkyním, jejich snažení

o hygienu, zde nedošlo k epidemickému rozšíření těchto nemocí, jako to bylo běžné ve velkých koncentračních táborech.

Také po neštěstí na trati v roce 1945, kdy bylo těžce zraněno několik žen, jich muselo být pět umístěno na revíru, kde se jim lékařky snažily dle možností poskytnout pomoc: ženě s přeraženou nohou musely nohu amputovat pomocí sekery a kuchyňských nožů, žena se zlamanými obratli zůstala trvale poznamenána deformací páteře, neboť jejímu tehdejšímu znehybnění na prknech nepředcházelo zrentgenování a obratle špatně srostly. Ostatní zlomeniny byly ošetřeny dlahami.⁴⁶⁾

V úředních záznamech o zaopatření nemocných v posledním čtvrtletí roku 1943 (tedy před začleněním do Gross-Rosen) lze vyčíst, že se v nemocnici vystřídalo celkem 26 vězeňkyň, přičemž 13 jich zde leželo od 1 do 10 dnů, 5 od 10 do 30 dnů, ostatní dále. Při denních nákladech ještě 0,80 marky na stravu zde mohly ležet tak dlouho, jak to nemoc vyžadovala. Nemocné ženy nebyly ještě odesílány do jiných koncentračních táborů k záhubě.

Výše uvedená čísla jen potvrzují skutečnost, že převedením ZAL (f. J.) do systému koncentračních táborů došlo k výraznému zhoršení situace i v oblasti zdravotní péče. V zájmu firem a co největších zisků organizace SS se snažily dozorkyně zastrášovat vězněné ženy tak, aby se co nejméně hlásily nemocnými. Obávaná výhrůžka, že práce neschopné budou deportovány do neznáma, způsobila, že se opravdu většina nemocných bála ulehnot na revír a pokud to bylo možné, nemoci přecházela do posledních sil.⁴⁷⁾ Většina vězeňkyň však musela zdravotní potíže překonávat při stálém nasazení do práce. Nic zde neznamenal chřipka, bolesti hlavy, nevolnost nebo poranění při práci (říznutí, stržené nehty apod.).⁴⁸⁾ Vězeňkyně pracující na mokřím sále musely rovněž chodit s rukama rozpraskanými ze stálého máčení až do krve do práce. Na ošetření dostávaly pouze jakési promaštěné papíry, aby si pokožku mohly zvláčňovat.⁴⁹⁾ Rovněž mdloby nebyly důvodem k vyšetření a případnému ulehnutí v nemocnici. Dozorkyně tento nedobrý zdravotní stav u mnohých vězeňkyň, způsobený především vyčerpáním a hladem, nebraly v úvahu. Jedna z dozorkyň ve své výpovědi hovořila o tom, že „omdlévaly často, ale neví proč a rovněž neví, jak byly živeny. Pomáhala je přivádět k vědomí pouze studenou vodou.“⁵⁰⁾

Při maximálním pracovním zatížení, kterému byly všechny vězeňkyně podkrkonošských táborů podrobeny, zbývalo jen velmi málo volného času. Po pozdním večerním návratu na ubikaci se snažily obvykle co nejrychleji najíst, umýt a pak spát. Někdy po chvilce odpočinku si na palandách prováděly potřebné opravy oděvů. Tvořily se však i menší skupinky děvčat, které si sdělovaly ještě své zážitky, vzpomínaly společně na domov a své blízké.

Lépe mohly využít dlouhého nedělního volna. Po důkladnějším povinném úklidu ubytovacích prostorů a tábora se mohlo plést (což byla v daných podmínkách nutnost, aby se získalo náhradní a především teplejší oblečení) nebo číst knihy, které se podařilo do táborů přivést a ukrýt před dozorkyněmi. Žádaná a oblíbená se stala vyprávění, obzvláště když si je některé vězeňkyně mohly předem připravit. Jakékoliv téma potom posluchačky zaujalo a přinášelo jim hezké zážitky. Bylo důležité se alespoň na chvíli odpoutat od každodenní jednotvárné dřiny a neustálého šikanování, povznést se a zapomenout. Jak sama uvádí jedna z vězeňkyň, „... dlouhým vězněním a otřesnými podmínkami se děvčata hodně změnila, dá se říci, že na konci jsme byly nějak zdvořelé; myslelo se jen na jídlo a jak se vyhnout ráně dozorkyně.“⁵¹⁾

Ze vzpomínek bývalé vězeňkyně tábora v Bernarticích víme, že tam byly oblíbeny literární přednášky. Díky nadané spoluvězeňkyni, která obvykle v neděli odpoledne vyprávěla děvčatům shromážděným ve velké umývárně obsah i celé pasáže zajímavých knih nebo divadelních her, měly ostatní hezké a vysoce kulturní zážitky. (Seznamovala je s díly Čapka, Ibsena, Wellse i dalších autorů.) Politickým debatám se děvčata raději vyhýbala.⁵²⁾

Maďarským vězeňkyním se zde povedlo dvakrát připravit a vydat si ručně psaný časopis. Uvedly v něm vlastní zajímavé zážitky z dřívějších let, obsahy knih nebo opisy známých a oblíbených básní. V jednom čísle byla uveřejněna i zdařilá novela jedné z uvězněných. Časopisy byly vybaveny i výstižnými ilustracemi. Byly vydány vždy v jediném exempláři, a tak děvčata musela trpělivě čekat, až se ke všem dostane.⁵³⁾

Bývalé vězeňkyně poříčského tábora uvedly, že přímo z nařízení dorozkyň nacvičovaly a připravily vystoupení, které pak u příležitosti nějakého svátku předvedly. Maďarka, profesionální tanečnice, s nimi nacvičovala taneční variace, dále se zkoušely písně a kuplety. Němky byly s představením spokojeny, samy k této příležitosti zajistily hudbu z gramofonu.⁵⁴⁾

V Začleři, kde byla umístěna jen malá skupina žen, vznikl (a dochoval se) rukopis jednoduché divadelny hry. Hra, nazvaná „Sen jedné umělkyně“, byla napsána v němčině, její autorkou byla maďarská vězeňkyně. Nebyla sice po umělecké stránce zvlášť kvalitní, cenná je však tím, že vystihuje niterné pocity žen, vězňů v koncentračních táborech. Jak vypověděla vedoucí dozorkyně začleřského tábora před MLS v Jičíně, vězeňkyně zde hru nacvičily a předvedly.⁵⁵⁾ Její děj bychom mohli shrnout takto: Operní pěvkyně v „normálním civilizovaném světě“ hovoří se svou komornou a zároveň se chystá přijmout své bývalé kamarádky z „internátu“. Při čekání usne a zdá se jí sen; v něm se navrácí jakoby do doby mládí, objevují se ony kamarádky z „internátu“, ale ten je zcela jiný než býval. Má podivné a příšerné příznaky (přísná disciplína, polévka z řepy, stálé tresty, těžká cvičení) — příznaky koncentračního tábora. Objevuje se také profesorka matematiky, jež dívkám kdysi naháněla hrůzu — zde však je její tvář propůjčena dozorkyni. Když herečka procitne a vítá se s hosty, stále ještě pod dojmem snově dominanty služe říká, aby servírovala řepnou polévku.

Mezi polskými vězeňkyněmi se zpívala na známou melodii píseň, jež vznikla v táboře v Poříčí.⁵⁶⁾ Vyznačuje z ní zoufalství a stesk mladých děvčat po domově, ale i naděje, že všechny křivdy páchané na židech budou jednou pomstěny.

Polský text písně, jak si jej zapamatovala jedna z vězeňkyň, zní takto:

Ballada o obozje karnym

O, przeklęty domie karny, gdzie śpią na deskach i na słomie,
gdzie żywot wiodą marny, tak wygląda obóz karny.
Ciągłe bite i kopane, nienawiścią obrzucane,
ciało ubogie niewinne, ciało mimo wszystko silne.
Bo to jest pieśń Żydówki, z której pozostał tylko cień,
blada z ciągłej harówki, która zjada ją co dzień,
bo to jest pieśń rozpaczy żydowskich bólów i mąk,
kto wie, czy jeszcze zobaczy matki czułych rąk.
Burza nad światem wciąż szaleje, wiatr wokół grozę sieje,
straszne echo się unosi i o krwawej ziemię głosi.
Krzywdy na nas popełnione będą zawsze pamiętane
i choć dni nasze są liczone, krzywdy muszą być pomszczone!
Bo to jest pieśń Żydówki, z której został tylko cień...

Konečně se přiblížil okamžik, kdy konec války a konec utrpení byl na dosah. Navšedčovaly tomu kolony německých uprchlíků, které proudily po silnicích kolem táborů.⁵⁷⁾ Pak se náhle přestaly objevovat některé dozorkyně a 8. května 1945 zůstaly vězeňkyně prakticky samy, bez dozoru. Náhle měly přístup ke všemu, co se zde ve skladech shromáždilo, volně si mohly rozebírat jídlo a šatstvo. Bouřlivě vítaly vojáky Rudé armády, kteří ve dnech 8. a 9. května 1945 postupně osvobozovali obce v Podkrko-

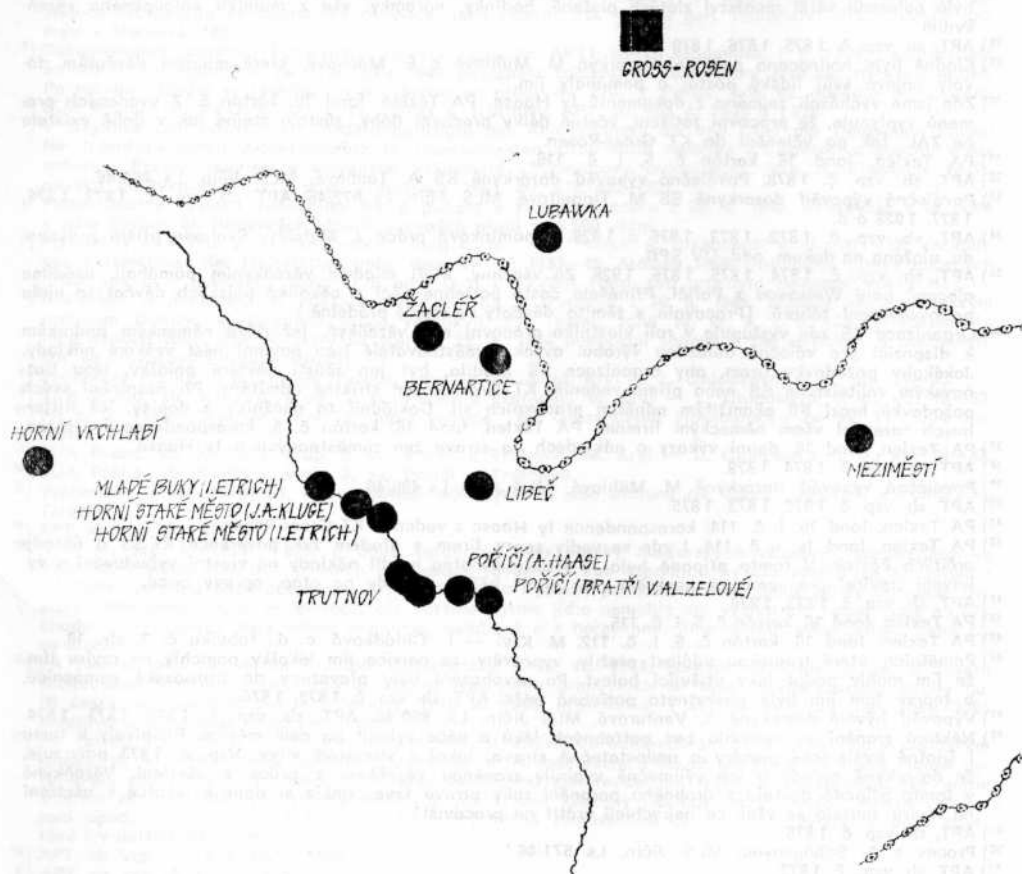
noší. Tisícům vězněným žen skončilo mnohaleté strádání a ponižování. Mnohé dodnes vzpomínají na den osvobození jako na nejkrásnější zážitek v životě; bylo jim, jako by se znovu narodily.⁵⁸⁾

POZNÁMKY:

- 1) Návrh soupisu KT, Arolsen 1976, kapitola Zwangsarbeitslager für Juden im Reichsgebiet und in nach 1939 den eingegliederten und verwaltungsmässig angegliederten Gebieten; R. Bubeníčková — L. Kubátová — I. Malá, Tábory utrpení a smrti, Praha 1969, str. 118—128.
- 2) Návrh soupisu KT, Arolsen 1976; M. Kryl — L. Chládková, Pobočky KT Gross-Rosen ve Inárských závodech Trutnovska za nacistické okupace, jako interní tisk vydalo gen. ředitelství VJH Lnárský průmysl v Trutnově, 1981, str. 12.
- 3) Dokumentační oddělení Památníku Terežín (dále jen APT), sbírka vzpomínek, i. č. 1874. Šestnáctiletá polská dívka vzpomíná, že byla roku 1940 gestapem zatčena za rozšiřování protinacistických letáků. Po ročním věznění v Osvětimi byla vybrána na práci do ZAL v Poříčí, kde se dočkala osvobození.
- 4) SÚA Praha, sb. KT-OVS, kr. 3, sv. Poříčí u Trutnova; APT, sb. vzp. č. 1878 a 1928.
- 5) V originále zněl název: Der Sonderbeauftragte des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei für fremdvölkischen Arbeitseinsatz in Oberschlesien. Úřad sídlil nejdříve v Sosnovci a později v Anabergu. Přesun souvisel s klesajícím významem „Schmelzovy organizace“. Viz: A. Eisenach, Hitle-rowská politika zglady Žydův, Warszawa 1961, str. 212, 452—501.
Podle dopisu vyššího vedoucího SS a policie v Horním Slezsku z 20. 4. 1942, existovalo v té době v jeho obvodu 40 židovských táborů nucených prací se 6 500 vězni.
- 6) Podnikový archiv n. p. Texlen Trutnov, fond č. 16 A. Haase. A. Eisenbach, c. d., str. 212; Vorläufiges Verzeichniss der Haftstätten unter dem RF SS 1933—45; Arolsen 1969. Dosavadní tábory nucených prací pak byly podřízeny sekci D o odd. D II u WVHA (odd. pro pracovní nasazení vězňů KT).
- 7) Dokladem je dokument — oběžník velitelství SS v Trutnově z 20. 9. 1944, zasláný všem německým textilním firmám, využívajícím práce vězeňkyň. PA Texlen, fond 16, kr. 5, i. č. 113. V dokumentu není uveden tábor Začleň, který se stal po 22. 3. 1944 pobočkou tábora v Bernarticích, a Meziměstí, kde se provozovala zbrojní výroba.
- 8) Podnikový archiv n. p. Texlen Trutnov, fond 16, kr. 5; M. Kryl — L. Chládková, c. d., str. 19—35.
- 9) SÚA Praha, sb. KT-OVS, krab. 3, sv. Poříčí u Trutnova; M. Kryl — L. Chládková, c. d., str. 49—53.
- 10) PA n. p. Texlen Trutnov, fond 16, dopis velitele KT Gross-Rosen Hassebrocka ze 14. 11. 1944 starostovi Poříčí.
- 11) SÚA Praha, sb. KT-OVS, krab. 3, sv. Poříčí u Trutnova; M. Kryl — L. Chládková, c. d., str. 49—53.
- 12) SÚA Praha, sb. KT-OVS, krab. 3, sv. Poříčí u Trutnova.
- 13) Vzpomínky z let 1978—80, kdy probíhal náš výzkum, jsou uloženy na dokum. oddělení v Památníku Terežín.
- 14) APT, sb. vzp. č. 1876.
- 15) APT, sb. vzp. č. 1878, 1879; V době karantény byly stovky maďarských vězeňkyň soustředěny ve dvou obrovských sálech v půdních prostorách továrny. I tak vzpomíná bývalá vězeňkyň na příchod do Poříčí jako na něco úžasného: „Bylo nám, jako bychom po osvětelském pekle přišli do nebe. Do- staly jsme hned najíst — eintopf, ale většinou jsme jídlo nemohly ani vychutnat, neboť jsme po pří- chodu sem všechny byly nějak nemocné, oslabené a s horečkami. Plno děvčat mělo průjem nebo za- se stomatitidu.“
- 16) PA Texlen, fond 16, kartón 5; Přípis Ritterbusche z 11. 12. 1944, adresovaný firmě Haase. V závěru Ritterbusch konstatuje, že v zájmu udržení výkonnosti pracovních sil musí zainteresované strany najít cestu, jak uvedené potíže odstranit. Toto se však nepodařilo, i výroba byla od poč. roku 1945 omezována a nakonec zcela zastavena.
- 17) PA Texlen, fond 16, i. č. 114; Příslušný dokument udává, že odhmyzování bylo provedeno v poříčském táboře 16. 11. 1943 firmou Schöler z Jablonce n. N. nákladem 1 499,80 marky. Když firma Haase po- žadovala příští měsíc refundaci účtu, úřad zvláštního pověření jej vrátil s připomínkou, že podle směrnic ze 6. 2. 1942 pro tábory nucených prací jdou všechny náklady na ubytování, včetně odhmy- zení apod., na vrub příslušného podniku, který vězně zaměstnává. Na uvedený výnos se úřad odvo- lává i v dalších případech.
- 18) APT, sb. vzp., č. 1873, 1874, 1928.
- 19) APT, sb. vzp., č. 1873, 1875.
- 20) APT, sb. vzp., č. 1872, 1873.
- 21) APT, sb. vzp. č. 1875, 1876, 1878; Docházelo ke vzájemné výměně sehnaných věcí. Někdo přinesl pletací dráty nebo jídlo z kuchyně a obdržel přízi nebo již hotovou část oblečení.
- 22) MLS Jičín, Ls 605/46; PA Texlen, fond 16 — Ritterbuschův přípis firmě Haase z 22. 4. 1944.

- 23) Z dochovaných jmenných seznamů a tr. listin bezpečně známe i některá jména vrchních dozorkyň (seznamy podepisovaly): Isolda Rezníčková v Poříčí, Marie Mühlová v Bernarticích, Hoffmanová v H. St. Městě, Ema Machová v Zacléři. S hlavní, nadřízenou dozorkyň Elsou Hawlikovou úzce spolupracovala tzv. správkyně táborů M. Weinrichová.
- 24) APT, sb. vzp. č. 1874, 1928.
- 25) Rada bývalých vězeňkyň zůstala trvale postižena poruchami výměny látkové a zažívacími poruchami od stálého zadržování stolice v době věznění. To, že dozorkyň nedovolovaly vzdálit se na toaletu ani vězeňkyním nastydlym a nemocným, musíme označit rovněž za jeden ze způsobů týrání.
APT, sb. vzp. č. 1875, 1876, 1879.
- 26) Dlouhé apely se konaly např. při vyšetřování nedovoleného odnášení přize do tábora, rovněž po útku několika vězeňkyň v r. 1943 (bližší údaje však neznáme) následovalo dlouhé šetření a byla vyhlášena rozsáhlá opatření. Na jednom z apelů r. 1944 byl oznamován rozsudek nad vězeňkyni, která údajně uhodila druhou vězeňkyni, MLS Jičín, Ls 668/46; APT, sb. vzp. č. 1874.
- 27) Proces s F. Amlerovou, MLS Jičín, Ls 668/46. Při zajištění této dozorkyně čs. úřady v r. 1945 u ní bylo nalezeno větší množství zlatých prstenů, hodinky, náramky, vše z majetku naloupeného vězeňkyním.
- 28) APT, sb. vzp. č. 1875, 1876, 1879
- 29) Kladeň bylo hodnoceno počínání dozorkyň M. Mühlové a E. Machové, které mladým děvčatům dávaly najevo svůj lidský postoj a pomáhaly jim.
- 30) Zde jsme vycházeli zejména z dokumentů fy Haase, PA Texlen, fond 16, kartón 5. Z uvedených pramenů vyplynulo, že pracovní zatížení, včetně délky pracovní doby, zůstalo stejné jak v době existence ZAL, tak po včlenění do KT Gross-Rosen.
- 31) PA Texlen, fond 16, kartón č. 5, i. č. 116.
- 32) APT, sb. vzp. č. 1878; Poválečná výpověď dozorkyně SS A. Taubové, MLS Jičín, Ls 860/46.
- 33) Poválečná výpověď dozorkyně SS M. Tippetlové, MLS Jičín, Ls 972/46; APT, sb. vzp., č. 1873, 1876, 1877, 1928 a d.
- 34) APT, sb. vzp. č. 1872, 1873, 1876 a 1928; Vzpomínková práce J. Metelky, Svoboda přišla z východu, uložena na dokum. odd. ÚV SPB.
- 35) APT, sb. vzp. č. 1874, 1875, 1876, 1928. Za všechny, kteří mladým vězeňkyním pomáhali, uvádíme alespoň paní Weisovou z Poříčí. Přinášela často potřebné věci a několika polských děvčat se ujala po osvobození táborů. (Pracovala s těmito děvčaty ve stejné přídelně.)
- 36) Organizace SS zde vystupuje v roli vlastníka pracovní síly vězeňkyň, jež dává německým podnikům k dispozici pro válečné důležitou výrobu; avšak zaměstnavatelé jsou povinni nést veškeré náklady. Jakékoliv požadavky firem, aby organizace SS hradila, byl jen zčásti některé položky, jsou trutnovským velitelstvím SS nebo přímo vedením KT Gross-Rosen striktně odmítány. Při nesplnění svých požadavků hrozí SS okamžitým odnětím pracovních sil. Dokládají to oběžníky a dopisy, jež Ritterbusch rozesílal všem německým firmám. PA Texlen, fond 16, kartón č. 5, korespondence fy Haase.
- 37) PA Texlen, fond 16, denní výkazy o nákladech na stravu žen zaměstnaných u fy Haase.
- 38) APT, sb. vzp. č. 1874, 1879.
- 39) Poválečná výpověď dozorkyně M. Mühlové, MLS Jičín, Ls 496/46.
- 40) APT, sb. vzp. č. 1872, 1873, 1875.
- 41) PA Texlen, fond 16, i. č. 114; korespondence fy Haase s vedením KT Gross-Rosen.
- 42) PA Texlen, fond 16, i. č. 114. I zde se vedly spory firem s úřadem zvl. pověření RF-SS o úhradu určitých částek. V tomto případě byla fy Haase ochotna hradit náklady na vlastní vybudování a vybavení „revíru“ pro nemocné, nechtěla však platit běžné náklady na otop, opravy apod.
- 43) APT, sb. vzp. č. 1873, 1876.
- 44) PA Texlen, fond 16, kartón č. 5, i. č. 115.
- 45) PA Texlen, fond 16, kartón č. 5, i. č. 112; M. Kryl — L. Chládková, c. d., tabulka č. 3, str. 19.
- 46) Pamětnice, které tragickou událost přežily, vyprávěly, že nejvíce jim lékařky pomohly na revíru tím, že jim mohly podat léky utiňující bolest. Po osvobození byly převezeny do trutnovské nemocnice, a teprve tam jim byla poskytnuta potřebná péče; APT, sb. vzp. č. 1872, 1876.
- 47) Výpověď bývalé dozorkyně A. Venturové, MLS Jičín, Ls, 860/46; APT, sb. vzp. č. 1872, 1873, 1874.
- 48) Některá zranění se nemohla bez potřebných léků a péče vyhojit po celé měsíce. Přispívaly k tomu i špatné hygienické poměry a nedostatečná strava, jakož i stressové vlivy. Vzp. č. 1873 potvrzuje, že dozorkyně nerady a jen výjimečně uvolnily zraněnou vězeňkyni z práce k ošetření. Vězeňkyně v tomto případě dostala z drobného poranění ruky otavu krve, směla si dojít k lékařce k ošetření na revíru, musela se však co nejdříve vrátit na pracoviště.
- 49) APT, sb. vzp. č. 1875.
- 50) Proces s A. Schöpsovou, MLS Jičín, Ls 571/46.
- 51) APT, sb. vzp., č. 1873.
- 52) APT, sb. vzp., č. 1879.
- 53) APT, sb. vzp., č. 1872.
- 54) APT, sb. vzp., č. 1875, 1876.

- 55) Poválečná výpověď dozorkyně E. Machové uvádí, že s manželem vězeňským pomáhali. Celý text hry je přiložen u vyšetřovacího spisu E. Machové, kopie v APT.
- 56) Rukopisný záznam písně v polštině pořídila pro Památník bývalá vězeňkyně R. Hejnová v r. 1978.
- 57) Již v únoru 1945 se v Poříčí zastavil mužský transport, vyhnáný z KT Gross-Rosen na pochod smrti. Část transportu v Poříčí přenocovala a další den, po selekci, pokračovali muži dále ke Dvoru Králové, kolem Choustníkova Hradiště a po mnohadenním putování touto oblastí byli naloženi na vagóny a odvezeni přes Prahu a Cheb do Flossenbürgu. Pobyť transportu je spjat s tragickou událostí v poříčském táboře. Strážným SS byla zastřelena jedna vězeňkyně, která neuposlechla příkazu nevycházet a nevyhlížet z oken. APT, sb. vzp., č. 1873, 1875, 1876.
- 58) APT, sb. vzp., č. 1878 i ostatní uložené vzpomínky.

Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen na Trutnovsku

VÁLEČNÍ ZAJATCI V PODKRUŠNOHOŘÍ za II. světové války

KVĚTOSLAVA KOCOURKOVÁ

Po obsazení pohraničí v roce 1938 probíhalo jeho soustavné ekonomické začleňování do hospodářské struktury říše. Do průmyslu a zemědělství byl zaváděn nacistický a později válečný systém řízeného hospodářství. V souladu s celoříšskými zájmy (hájenými říšskými monopoly, kterým byly podřízeny i zájmy zdejších kapitalistů a kterým šlo o maximální využití ekonomického potenciálu sudetského hospodářství), byla rozvíjena pouze určitá průmyslová odvětví, jako hornictví, chemie, železářství. V posledních letech války byly do pohraničí překládány ještě zbrojní podniky, vzhledem k malému počtu spojeneckých náletů na tuto oblast. Počet pracovních sil se v důsledku toho musel značně zvýšit. Začleněním válečných zajatců a zahraničních dělníků do výroby se zaměstnanost zvýšila o 59 %. V obvodu vládního prezidenta v Ústí n. Labem, kam spadala i podkrušnohorská oblast, bylo do pracovního procesu jen v roce 1943 nasazeno 47 827 zahraničních dělníků a 16 200 válečných zajatců.¹⁾ Váleční zajatci byli bez ohledu na ustanovení ženevské konvence o válečných zajatcích zapojeni do válečné výroby. Byli nejlevnější pracovní silou, bez jakýchkoliv práv, pracující pouze za symbolickou finanční odměnu a bídnou stravu.

Polští, francouzští, britští a sovětsí vojáci, kteří se dostali do zajetí, byli soustřeďováni v tzv. průchodných táborech — Durchgangslager (Dulag), zřízených hned za frontovou linií. Zde byli zajatci tříděni, důstojníci posíláni do zázemí do táborů pro důstojníky — Offizierlager (Oflag) a mužstvo do kmenových táborů — Stammlager (Stalag). Správa všech zajateckých táborů podléhala vrchnímu velitelství wehrmachtu. V roce 1941 byl zřízen zvláštní úřad pro válečné zajatce spadající pod vrchní velitelství branné moci (OKW) a správa zajateckých táborů byla organizována podle vojenských okruhů, u nichž byl jmenován pověřenec pro záležitosti válečných zajatců. Podkrušnohoří spadalo pod vojenský okruh IV, který měl centrum v Drážďanech. Ze zajateckých táborů spadajících pod správu IV. okruhu byl v podkrušnohorské oblasti umístěn Stalag IV F Hartmansdorf u Chomutova a Stalag IV C Wistritz (Bystřice) u Teplic-Šanova.

Kmenový zajatecký tábor Stammlager IV C v Bystřici byl zřízen v září roku 1940 ve středu obce v bývalé továrně na porcelán firmy Krautsberger-Mayer a Pukert. V bystřickém táboře bylo sídlo velitelství a táborové správy, která se skládala z oddělení zpravodajského, hospodářského, evidenčního a oddělení pro pracovní nasazení zajatců. V táboře žilo průměrně 1 200 osob, celkem prošlo táborem na 25 000 zajatců. Kromě Poláků to byli Francouzi, Jugoslávci, Belgičané, Angličané, Holanďané, Italové a největší zajatci. Po potlačení Slovenského národního povstání zde byli vězněni i zajatí slovenští vojáci. Z bystřického tábora byli zajatci rozepisováni na práci v pracovních komandech, která se nalézala například v Dubí, Trnovanech, Proboštově a Novosedlicích. Při práci byli střezeni příslušníky 376. zeměbranneckého praporu. Jako pobočka by-

pravděpodobně se ztíženým dozorem a za tvrdších podmínek na místě svého bývalého nasazení. U několika bývalých sovětských vězňů z r. 1942 nemáme údaj, jak věznění skončili, ale osud ostatních byl hrozný. 22. 10. 1942 vypravili nacisté z Malé pevnosti transport do jednoho z nejhorších vyhlazovacích táborů, do Mauthausenu. V tomto transportu bylo dle našich neúplných údajů 45 sovětských vězňů (1 tam byl deportován 13. 1. 1943). Stejně hrozný byl i osud sovětských děvčat. 26. 10. a 8. 12. 1942 jich bylo 5 odvezeno do dalšího z hrozných koncentračních táborů, do Osvětimi. Je jasné, že pro většinu z těchto sovětských chlapců a děvčat znamenala deportace do Mauthausenu nebo do Osvětimi rozsudek smrti.

Nechceme zlehčovat osud českých chlapců a děvčat trestaných nacisty pro pracovní přestupky. Byli tvrdě postihováni v Terezíně i v pracovních táborech. Přesto však byl jejich osud nesrovnatelně lehčí než sovětských vězňů, kteří uprchli z nucených prací. V postoji k nim se plně projevovala nacistická vyhlazovací politika již v průběhu války.

V r. 1942 okupovali nacisté další území SSSR a po celý rok 1942 posílali na nucené práce do říše tisíce sovětských chlapců a děvčat. Deportace pokračovaly i v roce 1943, hlavně v jeho první polovině. Zavlčení sovětských dělníků se pochopitelně pokoušeli o útěk z nucených prací. Ten však nebyl vždy úspěšný a mnozí zatčení sovětské chlapci a děvčata přicházeli opět do Malé pevnosti. Vzhledem k rostoucímu počtu deportací v r. 1942 a i v první polovině r. 1943 lze tedy předpokládat, že počet sovětských vězňů deportovaných v r. 1943 do Terezína byl podstatně vyšší než v r. 1942 a pravděpodobně několikanásobně překročil počet těch, kteří sem byli posláni od srpna 1942 do konce r. 1942. Tento náš předpoklad odpovídá skutečnosti a potvrzují jej i výpovědi českých vězňů Malé pevnosti. V rekonstruované kartotéce se nám však podařilo podchytnout jen 69 sovětských vězňů, kteří byli posláni gestapem do Malé pevnosti v roce 1943. Jde zřejmě jen o zlomek těch, kteří byli v r. 1943 vězněni v Terezíně. Naše naprosto nedostatečné zjištění je způsobeno tím, že pro rok 1943 se nezachovaly seznamy zatčených pankrácké vězňovny gestapa, které byly pro rok 1942 naším hlavním pramenem. V těchto seznamech jsou zaznamenáni nejen zatčení pražskou služebnou gestapa, ale mnohdy i ti, které zatkl venkovní služebny gestapa a posílaly je do dalšího vězeňského zařízení (tedy i do Terezína) přes Pankrác.

Podařilo se nám jmenovitě zjistit jen malou část těch sovětských chlapců a děvčat, kteří byli v r. 1943 posláni do Malé pevnosti. Ještě horší je naše situace při zjišťování příčin zatčení. Jen u dvou vězňů je uvedeno, že byli vězněni pro pracovní přestupek, u 3 je jako příčina zatčení uvedeno protinacistické smýšlení a u všech ostatních, tj. u 64 sovětských vězňů se nám nepodařilo důvod zatčení zjistit. Je však pravděpodobné, že ve většině případů šlo i v r. 1943 opět o útky z nucených prací nebo o jiné přestupky při totálních nasazeních.

Přes neúplnost materiálů nám údaje o dalších osudech sovětských vězňů potvrzují krutost nacistické perzekuce. Drtivá většina jich byla i v r. 1943 odeslána z Malé pevnosti do koncentračních táborů. Ve srovnání s r. 1942 poklesl zřejmě silně počet sovětských vězňů, kteří byli z Malé pevnosti deportováni do Mauthausenu (údaj o tom máme jen u 4 vězňů). Hlavním cílem transportů sovětských občanů z Terezína se stala zřejmě Osvětim, tábor, v němž krutost perzekuce předčila i poměry ve vyhlazovacím táboře Mauthausen. Zprávu o odeslání do Osvětimi máme u 29 sovětských vězňů, kteří přišli do Malé pevnosti v r. 1943. 27. 9. 1943 odešla z Malé pevnosti poměrně velká skupina vězňů do Flossenbürgu. Údaj o zařazení do tohoto transportu máme v rekonstruované kartotéce u 16 sovětských občanů. Stejně jako u deportací do Mauthausenu a Osvětimi jde i zde zřejmě jen o zlomek počtu těch, kteří tímto transportem odešli z Terezína. Transport 27. 9. 1943 byl pravděpodobně vůbec největším transportem sovětských vězňů do Flossenbürgu. Jen u jednoho sovětského vězně máme záznam o odeslání do koncentračního tábora Gross-Rosen. Celkem tedy bylo ze 69 vězňů,

střického tábora sloužil hostinec „Švýcarský mlýn“ v Novosedlicích, kde byli ubytováni těžce nemocní sovětsí zajatci.²⁾

Výjimečné postavení v husté síti zajateckých táborů vybudovaných u dolů a továren pro pracovní komanda kmenového tábora zaujímal „Zvláštní tábor pro prominentní osobnosti“ (Sonderlager für prominente Persöhnlichkeiten), umístěný na zámku Jezeří u Albrechtic. Byli zde vězněni převážně vysocí francouzští důstojníci a státní úředníci. Podle neoficiálních údajů zde byl vězněn bratr generála de Gaulla, syn bývalého ministerského předsedy Michaela Clemenceau, představitel předválečné fašistické organizace Ohnivě kříže plk. de la Roque, MUDr. Menetrel, osobní lékař maršála Petaina, princ de Montenegro a mnoho dalších.³⁾

Situace, do které se dostali zajatí polští, francouzští, britští a sovětsí vojáci, byla značně beznadějná. V zajetí je očekávalo nelidské zacházení, hlad, těžká vysilující práce. Navíc k tomu přistupovala diskriminace polských a sovětských zajatců oproti válečným zajatcům z Francie a Británie. V diskriminaci těchto národností se promítaly rozsáhlé germanizační plány, které chtěli nacisté realizovat po skončení války a které se snažili uskutečňovat již v jejím průběhu vůči slovanským národům. Jestliže se nacisté alespoň částečně cítili vázání ustanoveními ženevské konvence o válečných zajatcích z r. 1929 vůči západním zajatcům, pak jakékoli ohledy mizely v přístupu k polským zajatcům a v jednání se sovětskými zajatci se již touto konvencí necítili vůbec vázání, jelikož k ní Sovětský svaz v r. 1929 nepřistoupil. Rozdíl existoval ve všem: v ubytování, stravování, možnostech odpočinku, v druhu přidělené práce i možnostech korespondence s rodinou.⁴⁾

Národnost zajatce určovala i výši odměny za vykonanou práci. Tak například v roce 1943 dostávali západní zajatci za práci v lese a v zemědělství denně 70 feniků, polští zajatci 50 feniků a sovětsí zajatci již jen 20 feniků. Pro zaměstnavatele byli zajatci nejlevnější pracovní silou, která mohla být maximálně vykořisťována. Za zaměstnané sovětské zajatce odváděl zaměstnavatel vojenské správě okolo 20 feniků denně, přičemž výdaje za stravování, ubytování a nepatrnou mzdu nepřekročily 1,5 marky denně. Nepatrná částka, která byla zajatci vyplácena v tzv. „lagergeldu“, byla jen symbolickou odměnou za práci. Tyto peníze platily jen v táborové kantýně a pouze výjimečně mohly některé hostince přijímat táborové peníze od francouzských nebo britských válečných zajatců, jako například hostinec v Grünwaldu.

Markantní rozdíly byly i v denních dávkách potravin. Britští a francouzští zajatci dostávali vyšší přídělky masa, tuků, cukru a navíc přídělky marmelády, sýrů, kávové náhražky. Zpočátku byly dávky pro sovětské zajatce tak nízké, že tito nebyli schopni podat ani minimální pracovní výkon. Přídělky potravin musely být proto zvýšeny a v případě obzvláště zuboženého stavu dostávali zvláštní „výkrmné dávky“, které sestávaly z moučných polévek vařených z denního přídělku 350 g šrotu, 70 g cukru, 25 g soli a ze 2 litrů odstředěného mléka. Polévky byly podávány po dobu jednoho týdne, aby vysíleným zajatcům zmizely otoky z hladu a byli schopni nastoupit do práce. V případě nedostatku určitého druhu potravin ve válečném zásobování byli v první řadě bez jakékoliv náhrady o tyto potraviny zkráceni zajatci. Zvlášť kritická byla situace sovětských zajatců, kteří nedostávali ani balíčky Mezinárodního červeného kříže a byli zcela odkázáni na přidělované podradné potraviny. Vždyť například chléb pro sovětské zajatce byl pečen ze směsi šrotu a řepných řízků, maso dostávalo pouze koňské z nucené porážky a to nejhorší kvality, jako ostatně všechny druhy potravin.⁵⁾

Všechna nařízení, ustanovení a předpisy vydané pro zaměstnavatele válečných zajatců byla psána v duchu nacistického hesla „Feind bleibt Feind“, nepřítel zůstane nepřítelem. Bylo zakázáno: Zaměstnávat zajatce bez dohledu, hovořit s nimi, dávat jim dárky nebo peníze, brát nebo kupovat od nich věci, nechávat je nosit civilní šaty, nechávat jim pracovní nástroje, které nepotřebují bezprostředně k práci, zprostředkovávat jim korespondenci s domovem, podávat jim jakékoliv informace atd. Přísně byl

zakázán styk válečných zajatců a civilních dělníků na pracovišti a vůbec jakýkoliv kontakt zajatců s civilním obyvatelstvem.⁶⁾ Všechna tato ustanovení směřovala k naprosté izolaci zajatců, k plnému využití jejich pracovní síly a v neposlední řadě měla zabránit útěku zajatců.

ZAČLENĚNÍ VÁLEČNÝCH ZAJATCŮ DO VÝROBY V PODKRUŠNOHOŘÍ

Celá podkrušňohorská oblast byla protkána hustou sítí zajateckých a pracovních táborů různého druhu. Levné pracovní síly válečných zajatců bylo využíváno v průmyslových závodech, dolech, při kácení a svozu dřeva v lese, při zemědělských pracích. Z celých Sudet byl ve zdejší oblasti soustředěn největší počet válečných zajatců francouzských, britských, belgických, jugoslávských, italských a polských. Zajatci byli ubytováni odděleně podle národnostní příslušnosti, v mnoha případech však existovaly společné tábory: pro Francouze a Holanďany v Záluží u Mostu, v Břežánkách pro Francouze a Rusy, v Lomu a Souši pro Francouze a Brity, v Komořanech-Ervěnicích pro sovětské zajatce, Slováky a internované italské vojáky.⁷⁾ Tábory byly soustředěny do okolí průmyslových závodů, často byly budovány přímo v nepoužívaných továrních budovách. Záleželo na zaměstnavateli, zda zajatci budou spát na zemi na prohnité slámě nebo na palandách na slámě nebo slamníku. Ubikace zajatců, ať nové dřevěné baráky nebo staré objekty, měly obecně špatné hygienické zařízení, často nebyly vůbec vytápěné, špatně se daly větrat, nemocní byli pohromadě s ostatními obyvateli světlice.

Váleční zajatci z bystřického Stalagu byly nasazováni na práce do průmyslových podniků, dolů, na lesní práce a na statky německých sedláků. Jako první se v podkrušňohorské oblasti objevili v druhé polovině roku 1939 polští váleční zajatci. Byli využíváni především jako pomocní dělníci u německých rolníků a při kácení a odvozu dřeva. Koncem r. 1939 pracovalo v zemědělství v chomutovském okrese 265 polských zajatců, v mosteckém okrese 135 zajatců a to ve vesnicích Havraň (50), Židovice (25), Bečov (30), Velebudice (20), Vtelno (10). Šedesát zajatců pracovalo u německých sedláků na bilinském okrese, dvacet na duchcovském okrese v Ledvicích. Polské válečné zajatce zaměstnávala také lesní správa lobkovického panství. V tak zvaném „Ledigenheimu“ v bývalé sklárně Innwald v Košťanech bylo ubytováno 20 polských zajatců.⁸⁾ Poláky zaměstnávala i claryovská lesní správa. V myslivně Siebengiebel bylo v době od 5. 1. do 6. 8. 1940 ubytováno 21—24 polských zajatců, kteří zde pracovali jako lesní dělníci. Oblečení polských zajatců bylo ubohé. Podle hlášení duchcovského landráta neměli na převléknutí buď žádné prádlo, nebo jen košili nebo spodky. Ubytování i stravování Poláků bylo považováno jejich zaměstnavateli za plně dostačující a vyhovující. Pouze velitel pracovního komanda na Cínovci upozornil na nedostatečné stravování zajatců vzhledem k požadovanému pracovnímu výkonu. Zajatci dostávali na týden 1—2 kg chleba při desetihodinové pracovní době.⁹⁾ Podle výnosu OKW z 22. 5. 1940 byli až na výjimky převedeni do civilního pracovního poměru. Přestali spadat pod vojenskou správu a pravomoc a byli dáni k dispozici pracovním úřadům. Nesměli se však vrátit zpět do vlasti. Jedinou změnou bylo vlastně to, že mohli nosit civilní šaty a nebyli již tak přísně střeženi. Protože však neměli civilní oděv na převlečení a neměli možnost si ho nechat poslat z domova, apelovalo marně velitelství Stalagu IV C na landrát v Teplicích, aby tato otázka byla nějak vyřešena a bývalí zajatci vrátili uniformy Stalagu k dalšímu použití.¹⁰⁾

Do obdobného postavení se dostala i část francouzských válečných zajatců, kteří podle výnosu OKW z roku 1941 byli propuštěni ze zajetí a stali se tzv. statutárními zajatci nespádajícími pod vojenskou správu, ale pod civilní úřady, a mající zhruba stej-

ná práva jako zahraniční dělníci. Do civilního pracovního poměru bylo jen v r. 1943 převedeno 20 % francouzských zajatců z bystřického Stalagu. K dispozici pracovnímu úřadu jich bylo předáno 2 200. Jako civilní dělníci již sice nemuseli nosit uniformu, avšak protože většinou neměli civilní šaty, bylo nařízeno, aby k odlišení od francouzských válečných zajatců nosili na pravém rameni kosočtverec ve francouzských národních barvách.¹¹⁾

Britští váleční zajatci pracovali ve zdejší oblasti v malém počtu. Na Teplicku byl britský zajatecký tábor pouze ve Světcí v bývalé sokolovně, kde bylo umístěno 200 Britů pracujících na dolech mostecké společnosti SUBAG. Na Mostecku byl tábor pro britské zajatce v Lomu v bývalé Sokolovně, v Souši v hostinci čp. 12, v Albrechticích, na Dole Stará Běta u obce Vrskmaň a v Dolním Jiřetíně, na Ústecku v blízkosti továrny Dürrschmidt v Ústí nad Labem.

Na nejtěžších úsecích v dolech, při opravách železničních tratí, v ocelárnách a při vykládce vagónů pracovali sovětské váleční zajatci v rozedraných uniformách s vápnem napsanými písmeny SU na zádech. V roce 1941 jich v celé vojenské oblasti IV pracovalo 1 500, v roce 1943 stoupl jejich počet již jen v oblasti vládního prezidenta v Ústí n. L. na 17 685.

V okolí průmyslových měst Mostu, Teplic a Ústí n. L. byl soustředěn nejvyšší počet pracovních a zajateckých táborů. V místních továrnách pracovali sovětské, francouzské, britské i jugoslávské zajatci a koncem války internovaní italští vojáci. Největší zajatecký tábor na Ústecku byl vybudován při dnešní továrně Spolku pro chemickou a hutní výrobu. Bylo zde ubytováno 1 400 francouzských a sovětských zajatců. Druhým největším táborem byl zajatecký tábor v Pětidomí pro 1 300 sovětských a francouzských zajatců nasazených na práce na železnici. Třetím největším táborem byl tábor v mědárně v Povrlech. Sovětské a francouzské zajatci z tábora na Ústecku pracovali v železničních dílnách a na opravách a stavbě tratí. Francouzské zajatci z tábora v Valtířově pracovali v loděnicích, z tábora v Krásném Březně v překladišti uhlí, v továrně na kartáče firmy John na Střekově, v chabařovické ocelárně a v továrně na kovové zboží firma Reichelmann ve Varvažově. Třicetí ústeckými zajateckými tábory prošlo okolo 6 800 zajatců národnosti sovětské (62 %), francouzské (27 %), italské (10 procent), řecké a lucemburské.¹²⁾

Na Teplicku byli sovětské a francouzské zajatci zaměstnáni především ve sklárnách firmy Mühlíng-Union, v teplických strojárnách, v řetenické cementárně, v továrně Hiko v Duchcově, v továrně na výbušniny ve Velvětech, u firmy Gebhard a Rahm v továrně na šrouby ve Vrchoslavi, u firmy Wunder, na výrobě dřevité vlny v Dubí a v mnoha dalších průmyslových nebo stavebních podnicích, nepočítaje v to doly.

Na Mostecku pracovali váleční zajatci všech národností především v dolech, na výstavbě hydroenačnického závodu (STW) v Záluží u Mostu a v kamenolomu v Obrnicích. Britové, Belgičané, Italové, Rusové, Jugoslávci, Slováci a Francouzi pracovali v dolech mostecké společnosti SUBAG.¹³⁾ V lednu 1945 bylo v dolech společnosti nasazeno na práci 8 579 zajatců. První váleční zajatci přišli do dolů již v říjnu 1940 v počtu 546 mužů. V roce 1941 již pracovalo v dolech revíru 1 196 francouzských, britských a belgických zajatců. První sovětské zajatci byli SUBAGu přiděleni až v červnu 1942 a umístěni v táborech v Libkovicích. Pracovali takřka na všech dolech revíru, například na dolech Julius II. a III., Marie, Betty, Pluto, Apollo, Barbara, K. Henlein, Alexander aj. Byli zaměstnáni na stavbě cest, vodovodů, při skrývce i v hlubině, při odstraňování následků bombardování. Jejich tábory se nacházely v Lipětíně, Jezeří, Ledvicích, Libkovicích, Třebošicích, Skršicích, Březánkách, Vrskmani aj. Využívání pracovních sil zajatců bylo prováděno takovým způsobem, že bylo vedením zajateckého tábora v Lamsdorfu ve Slezsku, odkud byli SUBAGu posílány transporty zajatců, vytýkáno společnosti nehospodárné plýtvání pracovními silami.¹⁴⁾ V polovině listopadu 1944 přišlo do tábora v Ervěnicích 900 slovenských zajatců. Ačkoliv byli všichni po

příchodu do tábora ve velmi dobrém zdravotním stavu, lékař již v polovině března 1945 zjistil, že je jich naživu pouze 849, z toho pak bylo 232 neschopno práce a 607 bylo silně vyhublých s otoky z podvýživy.¹⁵⁾ Zajatci na dolech byli sice zařazeni do kategorie těžce pracujících a měli dostávat vyšší přiděly stravy, avšak tyto dávky kaloricky nepřilíhly hodnotným potravinám byly zcela nedostačující. Oběžníkem z 22. 8. 1942 byly jednotlivé doly společnosti informovány, že zajatci mají dostat denně jedno teplé jídlo obsahující 40 g masa a tuku. Například rozpis denních dávek pro zajatce z 27. 8. 1942 obsahuje tyto dávky v teplé kuchyni: 50 g masa, 12,5 g tuku, 22,5 g mouky, 550 g brambor, 11 g kávy, 32 g cukru, 10 g nudlí. Pro studenou kuchyni — 450 g chleba, 50 g uzeniny, 100 g marmelády, 2 litry kávy. Těžce pracující měl na den nárok na 600 g chleba, 100 g uzeniny, 55 g marmelády a 2 litry kávy. Tento jídelníček byl poměrně neměnný. Někdy se místo masa vyskytovala ryba, u těžce pracujících byl občas do jídelníčku zařazen špek nebo vejíčko. Hladoví, oblečení do cárů uniforem, neměli zajatci z 51 táborů společnosti velký zájem na práci pro nacistické Německo. Pro podpoření jejich pracovního úsilí jim byly proto slibovány a dávány zvláštní odměny, například přidělové lístky na cigarety.

Válečné zajatce a zahraniční dělníky takřka ze všech evropských zemí zaměstnávala společnost Sudetenländische Treibstoffwerke (STW) v Záluží u Mostu.¹⁶⁾ Nedostatek pracovních sil na výrobu benzínu a motorových olejů byl kompenzován jednak zahraničními dělníky získanými nábořem nebo násilně přivlečenými z okupovaných území SSSR a Polska, jednak válečnými zajatci. První transport 2 200 válečných zajatců přijel do Záluží 25. 6. 1940. V krátké době následoval další transport 3 000 zajatců a v druhé polovině r. 1940 pracovalo na staveništi již 14 000 osob dvaceti tří národností, z nichž většinu tvořili Češi a francouzští zajatci. Koncem r. 1941 bylo na stavbě STW zaměstnáno kromě 4 115 kmenových zaměstnanců 3 400 francouzských zajatců, 1 367 francouzských a belgických civilních dělníků, 225 mužů z výchovného pracovního tábora č. 29. V srpnu 1942 byl vybudován tábor č. 22 pro sovětské válečné zajatce obehnaný ostnatým drátem a s neustálou ostrahou. Již v září do něj přišel transport 1 000 sovětských zajatců, jejichž počet měl však dosáhnout 3 000. Do konce r. 1942 bylo již v STW nasazeno na práci více než 10 000 válečných zajatců. V roce 1943 v rámci totální mobilizace pracovních sil bylo ze Záluží přesunuto do říše na 4 000 francouzských zajatců. Ne jejich místo přišly transporty italských internovaných vojáků a civilních dělníků.

Od táborů vybudovaných STW pro civilní dělníky a západní válečné zajatce, které měly základní sociální vybavení, se ostře lišily tábory určené pro sovětské zajatce. Podle vzpomínek pamětníků „... jejich baráky připomínaly spíše kůlny. Pokud byly stavěny přímo pro sovětské zajatce, neměly oken, jenom na střeších ventilace a místo dveří vrata. Spali na dřevěných palandách, které byly vždy po třech na sobě. Byl-li pro ně adaptován jiný tábor, pak všechna okna byla zamřížována a kolem tábora postaven dvojitý plot z drátěných překážek.“¹⁷⁾ Přes prováděnou desinfekci se objevovaly infekční choroby, jako např. skvrnitý tyf v táboře č. 22 v Dolním Jiřetíně.¹⁸⁾ Po příchodu do táborů STW dostávali zajatci na osobu 2 přikrývky, slavník, jídelní misku a lžičku. Sovětské zajatce však na tom byli po všech stránkách hůře. Oblečení do roztrhaných uniforem, opásaných místo opasku kusem drátu, často bez bot, nohy obalené hadry a kusy papírových pytlů. Jídelní misky si museli udělat sami ze starých plechovek od konzerv s držadlem z drátu. Špatné, nevalitné jídlo, chléb skládající se ze 72 % z žitné mouky a z 28 % řepných řízků, margarín, minimální množství masa a chleba vedlo k naprostému vyčerpání všech sil zajatců. Jejich pracovní výkon nezvýšila podstatně ani od r. 1942 podávaná „Bausuppe“ ze zeleniny a mouky, která byla zavedena na přání stavebních firem, jež si stěžovaly, že zajatci nejsou schopni žádného pracovního výkonu.

Pracovních sil zajatců využívaly v hojné míře i městské úřady. Tak například mosdecký magistrát v r. 1940 měl naplánováno využít zajatců při dláždění ulic, čištění ře-

ky Běly, stavbě vodovodu na Ressleru, stavbě kanalizace a výstavbě obytných domů. Zajatci pomáhali při odklizení sněhu a při odstraňování škod po bombardování. Pracovní a zajatecké tábory zřízené městským úřadem byly v Souši, Kopistech, Růžodole a Rudolicích.¹⁹⁾

Vedle polských válečných zajatců pracoval v zemědělství největší počet francouzských válečných zajatců. Pracovali jako pomocní zemědělní dělníci u německých sedláků v Novém Městě, Hrobu, Mikulově, Oldřichově, Moldavě a jinde.²⁰⁾ Na práce v zemědělství byli přidělováni i srbsí zajatci a internovaní italsí vojáci.²¹⁾ Sovětsí zajatci byli na práce v zemědělství používáni výjimečně. Pouze menší počet jich byl zaměstnán na velkostatku v Roudníkách a u německých sedláků v Žichlicích. Více jich bylo nasazeno na kácení a svoz dřeva. Pracovali tak např. na Jezeří, kde byli spolu s nimi nasazení i polští dělníci. Práce v lese museli vykonávat i francouzští a polští zajatci na Cínovci, v Albrechticích-Jezeří a v Hrobu.

Pracovní výkony zajatců nebyly vysoké. Obecně platilo, že válečný zajatec vykazuje pouze 30—50 % pracovního výkonu německého dělníka. Zpomalování práce, simulování nemoci, sabotáže spočívající v záměrném znehodnocování pracovních nástrojů, sebezmrzačování i přímé odmítání pracovat bylo součástí této pracovní morálky. Ani sliby výhod, ani hrozby a fyzické násilí tento stav nezměnily. Na nejnižším stupni žebříčku pracovní výkonnosti stáli Rusové, po nich následovali Britové, Srbové, Poláci, Belgičané a Francouzi. Rozhodující vliv na výši jejich pracovního výkonu neměly technické předpoklady, ale rozhodující úlohu zde hrály politické faktory. Chuť pracovat pro nepřítele, pomáhat nacistům v jejich plánech na ovládnutí světa neměl ani jeden z nuceně nasazených zajatců ve válečné výrobě.

SOVĚTŠTÍ VÁLEČNÍ ZAJATCI

Podmínky, za kterých žili a byli nuceni pracovat sovětsí váleční zajatci, byly nepředstavitelné. Němci nebyli považováni nejen za válečné zajatce podle ustanovení ženevské konvence, ale nebyli jimi ani chápáni jako lidé. Rozdíl mezi postavením sovětských zajatců na straně jedné a zajatců západních byl propastný. Týkal se stravování, ubytování, přidělování na práce, trestání.

Nacisté měli zpočátku obavy z nasazení sovětských zajatců do výroby. K tomuto kroku je donutil až nedostatek pracovních sil. Pro sovětské zajatce to však znamenalo určitou možnost přežití, na rozdíl od předcházející doby, kdy byli soustavně vyhlazováni okamžitě po zajetí. Nyní jako pracovní síla měli jistou cenu, pokud ovšem byli schopni pracovat. Po ztrátě jejich fyzických sil ztráceli o ně nacisté zájem a sovětsí zajatci umírali vyčerpáním a hladem. Po začlenění do výrobního procesu byli sovětsí zajatci izolováni jak od civilních dělníků, tak od zajatců ostatních národností. Byli přísně střeženi a z obav z jejich útěku nebyli zprvu zařazováni ani na noční směny. Ubytování byli v samostatných táborech nebo společně s ostatními zajatci v izolovaných ubikacích. V roce 1941 pracovalo v obvodu Wehrkreis IV na 1 500 sovětských zajatců „poslušných a pracovitých“.²²⁾ V roce 1944 bylo již jen ve správní oblasti vládního prezidenta v Ústí n. L. nasazeno na práci v průmyslu 17 685 sovětských zajatců. Jejich „povinnosti“ bylo pracovat nejméně tolik, co německý dělník, tak to alespoň uváděl Merkblatt für Arbeitskommandos der sowjetischen Kriegsgefangenen, vydaný v lednu 1942 bystřickým Stalagem IV C. Toho však byli zajatci přicházející z průchodních zafrontových táborů sotva schopni. Zcela zesláblí nebyli schopni žádné těžké práce, nehledě na jejich naprostou nechuť pracovat pro nepřítele.

Pro Němce byli sovětsí zajatci pouhou pracovní silou beze jména, pouhým číslem. Jako pouhá čísla figurují v hlášeních o útcích, na rozdíl od podrobného popisu uprchlých Francouzů nebo Britů. Například dne 26. 5. 1943 hlásilo pracovní komando

Břežánky č. 2/47 útěk pěti sovětských zajatců z šachty Konrád Henlein, a to zajatce č. 140 433 IV B, 192 932 IV B, 40 557 Z, 1170 571 IV B, 170 550 IV B.²³⁾ Hlad, fyzické tresty, poslání do koncentračního tábora nebo usmrcení bylo denní perspektivou všech. Za „krádež“ brambor třemi sovětskými zajatci v Ervěnicích byl jeden z nich na místě zastřelen. Podobný osud hrozil i těm, kteří se opovážili sebrat ze země spadlé ovoce napadané na silnici mezi Břežánkami a dolem K. Henlein. Za to, že nemohl zvednout těžký náklad byl ukopán sovětský zajatec v pivovaře v Krásném Březně, na dole Kateřina u Chabařovic byl zastřelen sovětský zajatec za to, že vyčerpaný porušil příkaz a usedl na sněh.²⁴⁾

V průběhu války se nacisté snažili získat pro své cíle stoupence i mezi sovětskými zajatci. Byl mezi nimi dělán nábor do armády generála Vlasova a Němci se snažili získat na svou stranu Ukrajince. Podle výnosu OKW Nr. 3 085 ze 17. 5. 1943 měli být propuštěni sovětské váleční zajatci ukrajinské národnosti a obdobně jako Poláci a Francouzi převedeni do civilního pracovního poměru. O tom, jak dalece byl tento výnos realizován, není známo. Zachoval se pouze jediný zápis ze Stalagu IV C, podle něhož byl osvobozen a do civilního pracovního poměru převeden Nikita Taran Kgf. Nr. 144 594 IV B z pracovního komanda Teplice.²⁵⁾

Staré tovární budovy, stáje, stodoly nebo dřevěné baráky byly přeměněny na tábory sovětských válečných zajatců. V ledvicke kronice je zápis o vybudování takového tábora: „V pátek 5. 6. 1942 bylo převezeno do obce na 400 ruských zajatců a ubytováno v bývalé železniční topárně na trati Ledvice—Bílina. Zajatecký tábor obehnan kol do kola pichlavým drátem a postaveny pozorovací a hlídkové věže. Zajatci pak voděni na práci do dolů a dalších prací.“²⁶⁾

Na Mostecku byla řada táborů vyhrazena výhradně pro sovětské zajatce pracující na dolech. Mezi největší tábory patřil zajatecký tábor v Libkovicích, další byly ve Skyřicích, Střimicích, Obrnicích. Na Teplickou byl největší počet sovětských zajatců soustředěn v táborech v Ledvicích, kde bylo ubytováno až 1 600 sovětských zajatců, kteří pracovali na dole Patria a Apollo a v zajateckém táboře v Břežánkách, odkud chodili na důl Konrád Henlein v Břešťanech. Sovětské zajatci pracovali i v ocelárně Gebhard a Rahm ve Vrchoslavi, v cementárně v Řetenicích, ve sklárně v Újezdečku a Dubí. V roce 1941 byl dokončen v Bukovicích tábor pro 270 sovětských zajatců, kteří měli pracovat na kladení potrubí vodovodu pro chemické závody STW v Záluží.²⁷⁾ Na Ústecku existovalo celkem 12 táborů pro sovětské zajatce. Zajatci z tábora v Pětidomí v Ústí n. L. byli zaměstnáváni na opravách strojů v železničním depu a na traťových pracích. Další tábor byl v budově truhlárny továrny pro chemickou a hutní výrobu, na Střekově a v Chabařovicích, odkud byli zajatci posíláni na práci do chabařovické ocelárny.

Význam zajatců, jakožto pracovních sil pro stále náročnější válečný průmysl, si nacisté stále více uvědomovali v průběhu války, kdy němečtí dělníci odcházeli na frontu. Naverbování zahraniční dělníci, přivlečení tzv. „ostarbeitři“ z obsazených území Sovětského svazu a váleční zajatci ze západu je nemohli nahradit. Tehdy si nacisté uvědomili výhodnost využití pracovních sil sovětských zajatců před jejich okamžitou likvidací, jak tomu bylo v prvních letech války. Avšak zesláblí a hladovějící zajatci nebyli schopni pracovat. Okresní četnické velitelství v Bílině přiznávalo, že důvodem úteků sovětských zajatců je hlad, protože během roku 1941 nebyla dosud zajatcům zařazeny do průmyslu věnována „bohatší stravovací péče“. Proto byla již v prosinci 1941 vydána první nařízení o zvýšení přidělů potravin sovětským zajatcům. Postupně mělo dojít i k zlepšení jejich ubytování a ošacení. Všechny tyto kroky, pokud se realizovaly, byly však konány ne z lidskosti a humanitních důvodů, ale pouze v zájmu produktivního využití pracovních sil.

ÚTĚKY ZAJATCŮ

Hlad, týrání fyzické i duševní, vyčerpávající práce pro nepřítele, beznadějí a touha po domově a rodině byly motivem útěku válečných zajatců. Bylo i věcí vojenské cti, zejména u sovětských a britských vojáků, pokusit se o útěk. Nikdo z nich nechtěl pomáhat prací nacistům a vyčkávat pasivně konce války. Sami se chtěli ještě podílet na jejím průběhu, na porážce Německa se zbraní v ruce. Rok od roku počet útěků vzrůstal. Jen v oblasti dnešního revíru SHR se na podkladě torzovitě zachovaného materiálu podařilo zjistit za léta 1941—1945 181 pokusů o útěk sovětských zajatců, 89 francouzských zajatců, 14 jugoslávských a 11 britských zajatců.²⁸⁾

Marně se snažila vojenská správa útěkům zabránit. Zajatci utíkali během předávání směn na dolech, při leteckých poplaších, vylamovali mříže na oknech. Právem stálo v ustanoveních o jednáních se zajatci, vydaných Stalagem XIII B Weiden: „Myšlenka na útěk zaplňuje veškerou mysl zajatců. Nesmí zůstat proto nikdy ve dne ani v noci nestřeženi a nezajištěni.“²⁹⁾ Přestože byli zajatci střeženi dnem i nocí, docházelo k útěkům i z kmenového tábora Stalag IV C v Bystřici. Ještě větší příležitostí k útěku skýtalo zajatcům zařazení do pracovního komanda. Vzhledem k rostoucímu počtu útěků z pracovišť vydalo OKW nařízení, podle něhož byl za útěk zajatce odpověden zaměstnavatel, jelikož mu nedbalým střežením dopomohl k útěku. Zaměstnavateli, u kterého se vyskytlo více případů útěků, mohli být zajatci jako pracovní síla odňati a on sám trestně stíhán.³⁰⁾ Do střežení zajatců byla zainteresována i samospráva německých obcí a měst, příslušníci četnictva a policie a ozbrojení členové landwachtu, který byl zřízen v roce 1943 k „ochraně obyvatelstva před uprchlými válečnými zajatci a ostatními osobami, které ohrožují jistotu a pořádek“.³¹⁾ O útěku zajatců byly okamžitě zpraveny všechny výše jmenované civilní složky, policejní a vojenské složky. Na Teplickou rotu byla dislokována v Záluží, 2. rota v Bílině na zámku, 3. rota v Chomutově, 4. rota v Mostě a 5. rota v Teplicích. Byly ihned informovány úřadovny gestapa v Teplicích a Mostě, policejní a četnické úřadovny a stanice v širokém okolí.

Zajatci, prchající ze zajateckých táborů, oblečení do částí francouzských a sovětských uniforem, roztrhaní, špatně obutí, hladoví, neholení a neupravení, neměli velkou naději, že se jim podaří nepozorovaně projít nepřátelským územím. A s pomocí místního německého obyvatelstva nemohli v žádném případě počítat. O tom se mnozí z nich přesvědčili již za svého pracovního nasazení v dolech a továrnách. Styk civilního obyvatelstva se zajatci byl sice přísně zakázán, ale přesto k němu zákonitě na pracovištích docházelo. Většina Němců projevovala velkou horlivost oznamovat policii vše, co přestupovalo striktní nařízení o styku se zajatci. Opačný poměr k nim měli čeští dělníci a horníci.

„Ruští zajatci přidělení dolu Alexander pracovali v jámě i na povrchu ve všech směrech jako úkoláři i jako vozači. Čeští horníci se k nim ve většině případů chovali jako k bratrům. Čeští dělníci, kteří měli ve skupině nějaké Rusy, se s nimi dělili o každý kousek chleba, který si vzali sebou do práce a často se stávalo, že jim dali celou vačinu a sami zůstali o hladu. Ale byli i takoví, kteří se k nim nechovali právě vzorově. I z řad českých lidí se našli jedinci, kteří hned hlásili dozorcům, že se jim ztratila svazina a podobně. Když byl viník zjištěn, bylo podáno hlášení do tábora a to znamenalo, že celé dva dny nedostane jídlo, tj. suchý chléb a polévku. Byli i někteří Němci, jako například naddůlní G. Arlt a důlní strojník A. Schindler, kteří tajně dávali ruským zajatcům potraviny. Jiní Němci naopak udávali, když viděli, že někdo něco zajatcům dal“ (jistěně charakterizuje vztah k zajatcům na dolech hrdlovský kronikář.³²⁾

Za pomoc poskytnutou zajatcům byla zatčena a postavena před soud řada českých obyvatel. Za pouhý rozhovor s francouzským zajatcem na pracovišti v kamenolomu Novém Verněřově byl zatčen a předán mosteckému gestapu český dělník Josef Sou-

kup z Vernéřova. Před soud se dostaly české ženy ze Souše za nedovolený styk s válečnými zajatci, dva dělníci z Teplic, kteří opatřili třem francouzským zajatcům civilní šaty a boty. Do teplické nemocnice nosily české ženy Francouzům dárky, oznamovaly jim zprávy ze světa. Na všech pracovištích předávali čeští dělníci zajatcům informace o situaci na frontě, což bylo co nejpřísněji zakázáno. Pomoc českých obyvatel zajatcům, ať hmotná nebo psychická, měla pro ně velký význam jak v zajetí, tak při útěku.

Získat civilní šaty a přejít nepozorovaně o hladu, bez jídla přes nepřátelské území bylo pro zajatce takřka vyloučené. V letních měsících byly jejich šance větší, v zimě takřka žádná. V situačních zprávách horských obcí se často objevují stížnosti na to, že se obyvatelé cítí nejistí, že žijí v obavách před násilnostmi prchajícími zajatců. Tak byli chyceni v Hrdlovce u Duchcova 26. 2. 1944 dva sovětské zajatci Vasil Semjonov a Alexander Kozlov, u kterých byla nalezena slepice a košile. Podobně se vlámal neznámý sovětský zajatec do hostince „Zur Eiche“ v Křížanově a odnesl si odtud civilní šaty. Svou zajateckou uniformu nechal ležet na místě. Od roku 1943 se množily případy, kdy prchající váleční zajatci nebo zahraniční dělníci vnikali do domů a odnášeli si malé množství potravin, šaty, boty, slepice nebo kachny. Na Moldavě například v červenci roku 1943 zmizelo svým majitelům 10 kachen.³³⁾ Krušné hory museli na svém útěku překonat jak sovětské zajatci prchající z říše na východ, tak francouzští a britští zajatci prchající směrem na Balkán, Turecko a Francii.

Zajatci většinou utíkali v menších skupinách po dvou, po třech osobách.. Na Mosťecku sbíhali především ze stavby STW a z dolů. Menší skupiny zajatců prchaly z této stavby již od jejího počátku. Například dne 15. 11. 1941 uprchla skupina čtyř válečných zajatců ze zajateckého tábora v Horním Litvínově, zaměstnaných na stavbě STW. Leteckých poplachů a těžkých náletů využívaly v r. 1945 k útěku početné skupiny zajatců. Dne 15. a 20. února odtud během leteckého poplachu uprchly patnácti- a šestnáctičlenná skupina francouzských zajatců. Ze svého pracoviště v Jezeří uprchla dne 11. 9. 1942 také početná skupina patnácti sovětských zajatců. Menší skupiny zajatců využívaly příležitosti a utíkaly z táborů ve Skyřicích, Ledvicích, Obrnicích.

Netypický byl útěk dvou sovětských zajatců z tábora v Ústí n. L. dne 30. 6. 1942. Při útěku těžce zranili dva příslušníky ostrahy a uprchli ozbrojeni jednou brokovnicí s pěti patronami. Jeden z uprchlíků byl okamžitě chycen, druhý — Ivan Mitrasanov č. 152 142 IV — pokračoval v útěku ozbrojen brokovnicí.

Na Teplicku byly nejčastější útěky z Dolu Konrád Henlein v Břešřanech (26. 5. 1943 pět sovětských zajatců, dne 22. 11. 1943 šest sovětských zajatců atd.), z Dolu Apollo v Ledvicích, ze závodu Schaufelhütte v Bystřici, odkud např. uprchlo 8. 5. 1944 pět francouzských zajatců po vylámaní mříží v oknech celý trestního oddělení pracovního komanda. Z bystřické továrny na lopaty a náradí se podařilo zjistit celkem 48 případů útěku sovětských a francouzských zajatců, z šachty Konrad Henlein útěk 34 sovětských zajatců.

Útěkem riskoval zajatec hodně, při zadržení ho čekalo zpočátku předání nejbližšímu zajateckému táboru, od r. 1943 již předání nejbližší služebně gestapa, kde byl podroben výslechu a pak předán příslušnému Stalagu. Potrestání v rámci pravomoci velitele Stalagu za útěk nebo odeslání do koncentračního tábora se často rovnalo rozsudku smrti. V ledvické kronice je k útěku a dopadení tří sovětských zajatců v r. 1942 zapsáno: „Ve středu 8. července uprchli ze zajateckého tábora v Ledvicích tři ruští zajatci. Celá obec i formace SA ihned v pohotovosti. Ruští zajatci za pomoci strážných a formací SA hledání v okolí Dolu Františka a v polích u osady Liptice, kde jeden zajatec nalezen v žitném poli a dle očitých svědků zastřelen sedmi ranami. Ostatní dva zajatci, kteří se pozdě večer dobrovolně vrátili do zajateckého tábora, rovněž zastřeleni.“³⁵⁾

Podle hlášení liberecké služebny kriminální policie z 18. 2. 1944 bylo jen za leden

1944 v jejím obvodu zatčeno 28 uprchlých válečných zajatců a 144 zahraničních dělníků. Za zadržení jednoho sovětského uprchlého zajatce byla od února 1943 vypsána zvláštní odměna 30 marek. Tato „odměna“ byla vyplacena mnohým obyvatelům Mikulova, Moldavy a dalších obcí.³⁶) Obyvateli Mikulova bylo zadrženo pět britských válečných zajatců — W. Howe, Ch. Marsh, Ch. Lanley, T. Wenwood a G. Tomlison, kteří uprchli 7. 5. 1943 z bystřického tábora a necelé dva dny se skrývali v lesích mezi Dubím a Moldavou. Odměna 30 marek byla vyplacena lesníku Wagnerovi, který chytil v lesích u Mikulova sovětského válečného zajatce Ivana Kolesova. Lesník při obchůzce narazil na tábořiště čtyř uprchlíků, kteří si pekli nad ohněm kachnu. Vystřelil po nich, jednoho zranil a ostatní uprchli. Ivan Kolesov, kterému se nepodařilo utéci, jména ostatních uprchlíků neprozradil. Četníci v Mikulově, kterým byl předán, však soudili, že se jedná o uprchlé válečné zajatce, kteří si opatřili krádeží nebo darem od českých obyvatel civilní šaty. V měsíci červnu 1943 zadržel příslušník landwachtu Wiedemann dva uprchlé francouzské zajatce ve Střelné. Zajatci vypověděli, že uprchli ze zajateckého tábora cementárny v Řetenicích a do zadržení se potulovali mezi Řetenicemi, Hrobem a Duchovem. Cílem jejich útěku byla Francie, kam se chtěli dostat přes Protektorát, Slovensko a Turecko. Na tuto dalekou cestu měli pytlík s tvrdým chlebem a sušenkami, vak s větším množstvím oděvních součástek, holení, čisticí prostředky, tašek a jehlu s nitěmi.

V křižanovském lesním revíru byl chycen 7. 9. 1943 sovětský zajatec Konstantin Koršinov, který uprchl 3. září. U Mikulova byli zadrženi tři sovětské zajatce Josef Stovkopias, Alexander Zalevskij a Vladimír Roktov, kteří uprchli 2. 10. 1943 od firmy Franz Hunger v Börnichen u Marienbergu. Na útěku byli celých šest dní. Po 19 dnech na svobodě byli chyceni v lesích u Nového Města dva sovětské zajatci, Nikolaj Matuševič a Felix Dykanski, kteří byli nasazeni na práci v továrně Wurzen u Lipska. Alex Makrušin, Petr Gončerov a Viktor Posulučkov byli chyceni lesními dělníky v lese u Vápenice, když se zde ohřívali u ohně. Všichni uprchli z kamenolomu v Altenbergu před 23 dny. Nedaleko Mikulova byl zpozorován a zadržen místními obyvateli Ivan Trofimovič Parchomenko, který vypověděl, že uprchl před 10 dny ze svého pracoviště v Drážďanech. Při osobní prohlídce byl u něho nalezen lístek s označením Stalagu 318 a zajatecké číslo 66 767. O tři dny později dne 30. 7. 1944 byl chycen na Moldavě Grigorij Navilov č. 11 220 XVIII C, který uprchl před pěti dny z blíže nejmenované šachty. V rukou gestapa skončil i uprchlý Anton Kolenkov, který opustil své pracoviště v porcelánce v Torgau a po 9 dnech svobody byl chycen 3. 9. 1944 u myslivny v Mikulově. Stejně se vedlo i Grigorii Martinovovi č. 188 908 IV B a Grigorii Verboviovovi č. 115 228 IV B, kteří uprchli 10. 10. 1944 z Brand-Erbisdorf u Freibergu a byli o 5 dní později zadrženi u Nového Města. Celých 30 dní se dařilo unikat Vasiliji Rešetnikovovi z tábora v Ostrově n. Ohří, kde pracoval na opravách cest, než byl zadržen na silnici mezi Mikulovem a Mlýny. Při prvním informativním výslechu na četnické stanici v Mikulově dne 30. 11. 1944 vypověděl, že utekl z hladu.

Blížící se konec války vedl v jarních měsících roku 1945 k zvýšenému počtu útěků. Řada prchajících protektorátních dělníků z rozbombardovaných továren v říši, východních dělníků i vězňů z koncentračních táborů, válečných zajatců a zahraničních dělníků byla zadržena v Krušných horách. Mnoho jich bylo chyceno při rozsáhlých pátracích akcích Beta, vyhlášených v jarních měsících po sovětských parašutistech, vysazených v pohraničních lesích. Tak byl v noci 16. 3. 1945 chycen sovětský zajatec Georgij Kuzajenko, Alexander Penkov a Ivan Krezkij, dne 20. 4. 1945 na trati u Hrobu byli zadrženi sovětské válečné zajatci ze Stalagu XX Vladimír Išenko a Pavel Vralskij. Ještě 1. května byli zadrženi v Mikulově u hostince A. Günthera dva britští zajatci Robert Newton č. 253 781 IV B a Edward Hamnet č. 89 563 XII A, kteří uprchli ze zajateckého transportu na Cínovci. Oba byli předáni Kriegsgefangenengruppe D Lager Hinter Zinwald. Až do posledních dnů války fungoval německý bezpečnostní aparát a

o jejichž deportaci do Malé pevnosti v r. 1943 máme jmenovitá zjištění, odesláno 50 do koncentračních táborů, a opět převládaly tábory nejhorší.

Jen u jednoho ze sovětských vězňů v r. 1943 máme záznam, že byl z Malé pevnosti propuštěn. Šlo o muže, který byl poslán do Malé pevnosti gestapem na 3 dny s příkazem, že má k jídlu dostávat jen vodu a chléb (tímto způsobem byli pro drobné pracovní přestupky trestáni především polští dělníci nasazení do říše). Dva sovětské vězňové posláni do Malé pevnosti v r. 1943 zde byli vězněni až do osvobození a u ostatních nám chybí údaje o ukončení věznění nebo je závěr věznění neurčitý.

V letech 1944 a 1945 byla naše situace při zjišťování věznění sovětských občanů v Malé pevnosti Terezín přece jen příznivější. Pro toto období je naše pramenná základna přece jen bohatší. Zachovaly se především, a to tentokrát v neporušené podobě, seznamy zatčených pankrácké věznice gestapa, které, jak jsme již uvedli výše, přírodnější doklady o značné části zatýkání v Čechách a deportacích z Pankráce do Terezína. Byl to především tento pramen, který nám umožnil zařadit do rekonstruované kartotéky Malé pevnosti 127 sovětských občanů deportovaných sem v r. 1944.

V r. 1944 došlo k výrazné změně příčin zatčení sovětských vězňů posílaných do Malé pevnosti. Zatímco pro rok 1942 a 1943 jsme došli k závěru, že šlo většinou o sovětské občany zatčené pro útěk z pracovního nasazení a další pracovní přestupky, v r. 1944 tvořili nejvýraznější skupinu sovětských vězňů v Malé pevnosti váleční zajatci uprchlí ze zajateckých táborů a chycení policejními orgány na území tzv. protektorátu.

První spolehlivý záznam s udáním jmen válečných zajatců deportovaných do Malé pevnosti máme z 25. 2. 1944. Byli to Alexander Anifatov, Leontij Malov, Michal Marušenko a Sergej Taskajev. Nebyli zatčeni při útěku ze zajateckého tábora, který se jim podařilo. Dostali se na Podbrdsko, kde navázali kontakty s komunistickým odbojem, a stali se předními organizátory partyzánského boje v této oblasti. Byli zatčeni při obsazení partyzánského bunkru v Kařízku u Hořovic, převezeni do Malé pevnosti a zde bez soudu 17. 4. 1944 zastřeleni.⁶⁾ Jako příčina zatčení není u nich uveden útěk ze zajateckého tábora, ale jejich další činnost. U Anifatova a Malova je v materiálech gestapa záznam, že se podíleli na práci ilegální KSČ, u Marušenka a Taskajeva, že se dopustili „Staatsfeindliche Umtriebe“, tj. státu nepřátelských plků.

Deportace těchto 4 uprchlých válečných zajatců se časově vymyká ze soustavných transportů sovětských válečných zajatců do Terezína, k nimž dle našich zjištění dochází o něco později. Dle záznamů v naší rekonstruované kartotéce (opírají se především o seznamy zatčených pankrácké věznice) přišel první početný transport uprchlých sovětských válečných zajatců do Malé pevnosti 24. 10. 1944 (jmenovitě máme zjištěno 23 rudoarmejců). Další pak 14. 11. 1944 (23 zajatců) a 28. 11. 1944 (13 osob). Celkem tedy máme v rekonstruované kartotéce záznamy o deportaci 63 sovětských válečných zajatců do Malé pevnosti v r. 1944.

Musíme ještě zodpovědět otázku, zda je skutečně pravděpodobné, že větší transporty uprchlých sovětských válečných zajatců přicházely do Malé pevnosti až na podzim 1944. Považujeme tento závěr za pravděpodobný. Od začátku ledna 1944 máme k dispozici spolehlivé záznamy v seznamech zatčených pankrácké věznice a jsme přesvědčeni, že by se v nich musel projevit příchod většího počtu sovětských válečných zajatců do Terezína před podzimem r. 1944. Zmínili jsme se také již výše, že tábory válečných zajatců (především sovětských) byly nacisty pečlivě hlídány s použitím těch nejdrastičtějších prostředků. K masovým útěkům mohlo docházet až v době postupujícího rozkladu nacistického potlačovatelského aparátu. Nelze ovšem vyloučit, že do Malé pevnosti přišli někteří sovětské váleční zajatci již před podzimem 1944 (sami jsme uvedli příklad 4 odbojových pracovníků z bunkru v Kařízku), šlo však zřejmě jen o jednotlivé případy.

Uvedli jsme již, že v r. 1944 tvořili nejpočetnější skupinu sovětských vězňů Malé

Sovětská váleční zajatci hrdě snášeli kruté a nelidské podmínky zajateckých táborů. Fotografie k článku K. K. Kově: Váleční zajatci v Podkrušnohoří za II. světové války

Portréty studentů VII. A třídy roudnického gymnázia, kteří byli nacisty umučeni. Nahoře zleva: Karel Švojgr, Miroslav Lácha, Sylva Rajtrová; dole: Bohumil Kratochvíl, Ivo Karfík, Vladimír Adamec, Miroslav Kukuk, Otomar Fabian, Karel Dvořák

Studenti II. ročníku vyšší průmyslové školy, kteří zahynuli v nacistických represivních zařízeních. Zleva: Zdeněk Ku-
beš, Emanuel Marek, Jaroslav Študent, Ladislav Markvart

Geheime Staatspolizei

Staatspolizeibehörde Prag
Pol. Gefängnis Theresienstadt.

Theresienstadt, den 25. Juli 1942.

B e s c h e i n i g u n g .

Die Verwaltung des Deutschen Pol. Gefängnisses Theresienstadt bescheinigt hiermit, dass der
L a c h a Miroslav, geb. 26. 8. 1924 in Raudnitz,
hier am 22. Juli 1942 um 20.30 Uhr an Lungenentzündung gestorben ist.

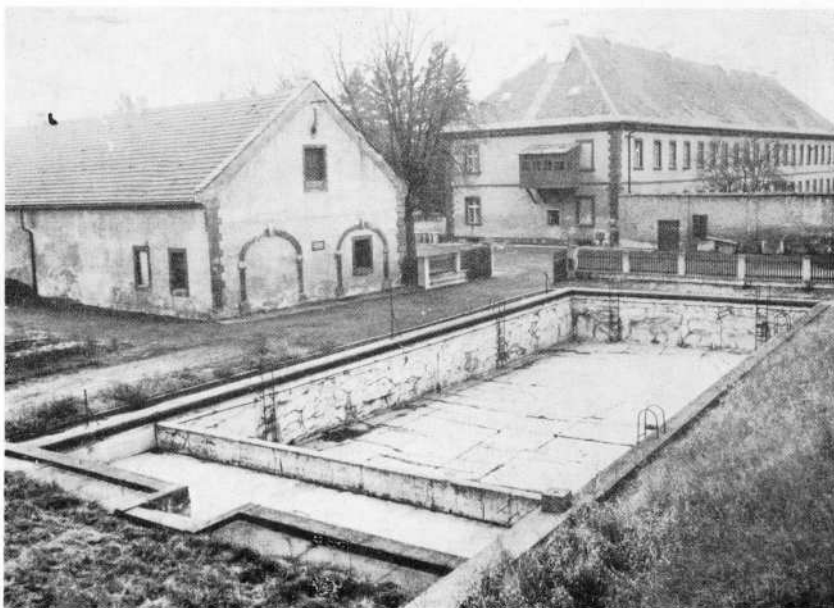
Gegen die Freigabe der Leiche bzw. ihre Beerdigung / Einäscherung / bestehen seitens der Geheimen Staatspolizei keine Bedenken. Dieselbe wird an Leichenbestatter Franz
B u b á k in Pötschapel zur weiteren Veranlassung übergeben.

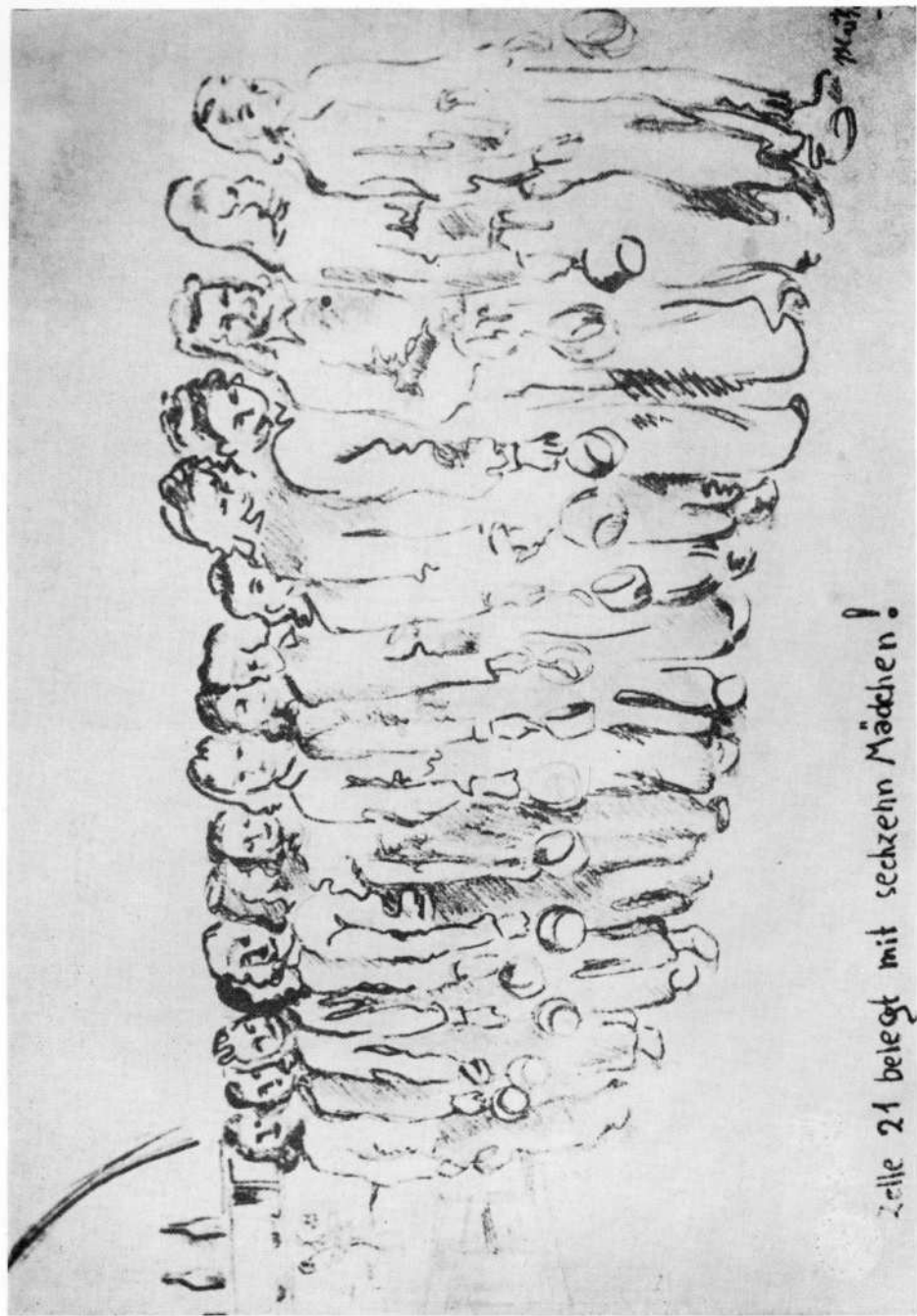

A. *[Signature]*
Gef. Oberwachmeister.
Geheime Staatspolizei
Staatspolizeibehörde Prag
Gefängnis Theresienstadt

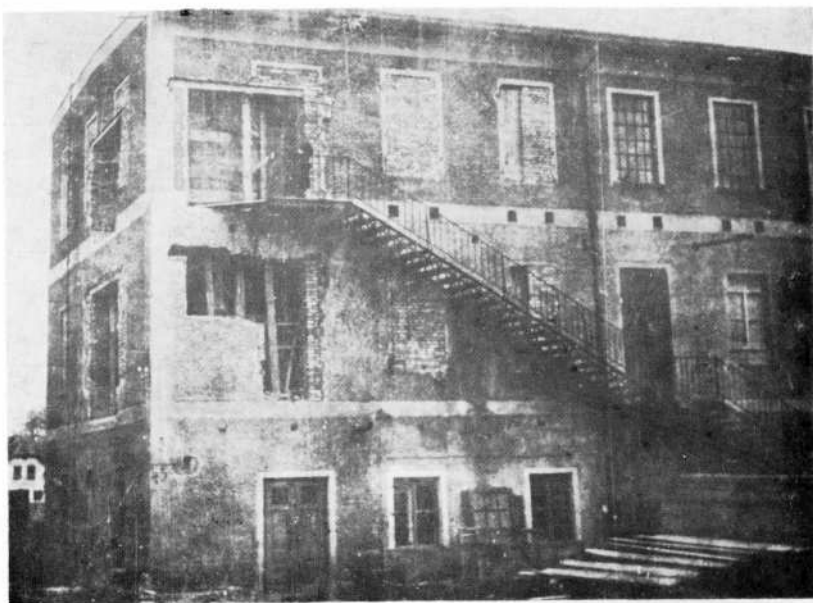
Umrtň list septimána Miroslava Láchy z terezínské Malé pevnosti

Na stavbě bazénu v Malé pevnosti pracovali téměř všichni roudniční studenti

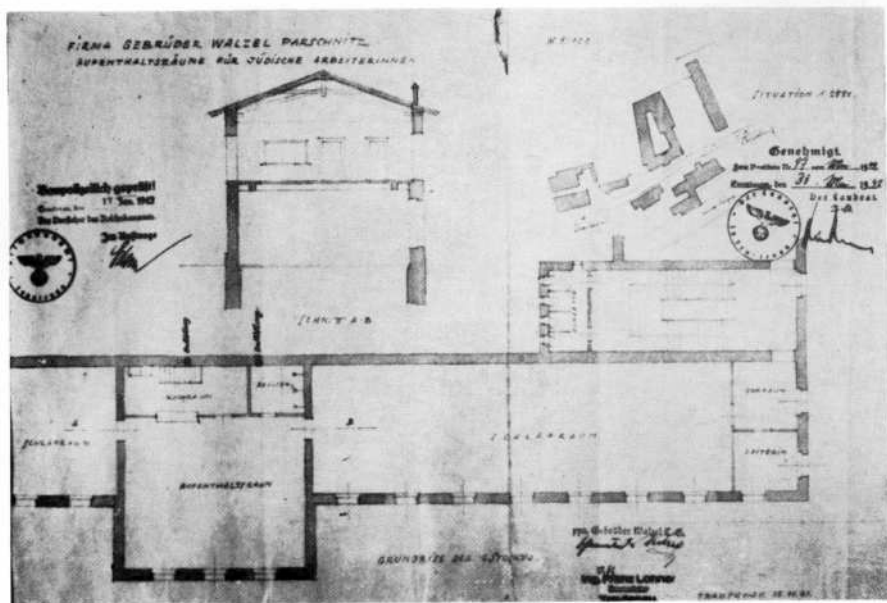

Kresba Emy Blažkové, studentky VII. A třídy rodnického gymnázia, vytvořená v době věznění v Terezíně. Předcházející fotografie k článku M. Poloncarze: Případ rodnických studentů

Poříčský tábor firmy Walzel. Následujících 6 fotografií k článku L. Chládkové: Ženské koncentrační tábory na Trutnovsku v letech II. světové války

Plán tábora zřízeného v továrních objektech fy. Walzel

Namentliche L i s t e
der Lagerinsassinnen des Fz. Aloys Haase, Parnsnitz

Lfd. Nr.	N a m e	Vorname	geb.am.	in	Beruf
✓ 1/	Kirschenbaum	Doba Sara	5.12.27	Bendsburg	Spinnerin
2/	Twardowitz	Laja "	10. 9.16	Dombrowa	Haspelei
3/	Kalisch	Nacha "	12,12.19	"	"
✓ 4/	Gerstner	Ruchla "	18. 7.24	Krenau	Abzieherin <i>Abzieherin</i>
✓ 5/	Lehrer	Golda "	25. 5.23	Bendsburg	"
6/	Berkowicz	Estera "	1. 5.26	Sosnowitz	Haspelei
7/	Weintrepov	Etila "	10. 7.25	Bendsburg	"
8/	Torenheim	Sara "	7. 7.23	"	Spinnerin
✓ 9/	Glückstein	Ruchla "	11. 4.25	Dombrowa	"
✓ 10/	Zaks	Ela "	15.12.21	Krenau	"
✓ 11/	Czeresnia	Liba "	25.12.25	Dombrowa	"
✓ 12/	Zysmann	Bala "	28. 8.27	Sosnowitz	Abzieherin <i>Spinnerin</i>
13/	Rosenberg	Itka "	11. 7.19	"	"
14/	Wardygier	Rywka "	10. 2.25	Krenau	Vorspinn
15/	Mehlmann	Chawa "	31. 7.11.	"	Haspelei
✓ 16/	Mehlmann	Ruchla "	15.12.23	"	Abzieherin <i>Spinnerin</i>
✓ 17/	Weintraub	Debora "	5. 4.25	"	Spinnerin
✓ 18/	Weintraub	Ruth "	3.12.26	"	Abzieherin <i>Spinnerin</i>
19/	Reigelmacher	Liba "	18.11.21	Sosnowitz	"
✓ 20/	Patt	Szajndla	5. 3.23	"	Spinnerin
21/	Wachsmann	Sala "	14. 2.25	"	Vorspinn
22/	Stawka	Genia "	24. 7.24	Dombrowa	Haspelei
✓ 1	Poliwoda	Mariem	20.10.25	"	Spinnerin
✓ 24/	Kleinmann	Jachetta	16. 9.25	Sosnowitz	"
✓ 25/	Schymkowitz	Sura	8. 2.25	"	Vorspinn <i>Spinnerin</i>

Krenau, Jagna, Gaja, G. L.

Wasserd, Bronya, L. S.

Geniscow

Grucielowska.

Grucielowska Sara. Spinnerin.

Parschnitz, den 26. I. 1944.

An den

Sonderbeauftragten des Reichs-
führers SS und Chef der Deutschen
Polizei für fremdvölkischen Arbeits-
einsatz in Ober-Schlesien,

Annaberg - O.S.

Kreis Gross Strehlitz O.S.

Krankenrevier des Bezirkes VII

Verpflegung d. einzel. Jüdinnen.

Für verabsolgte Verpflegung der zur Behandlung im Krankenrevier VII
Parschnitz eingelieferten jüdische Zwangsarbeiterinnen vom 15. IX.
bis 31. XII. 1943.

Zwangsarbeitslager Gebrüder Wessel K.G., Parschnitz:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Fleischer Rebeka	Sara	vom 7.11.	9.11.43.	= 3		2,40
2/	Zlotorob Golda	"	" 13.10.	15.12.43.	= 64	" "	51,20
3/	Morventhaler Lola	"	" 13.10.	15.12.43.	= 64	" "	51,20
4/	Heller Zlata	"	" 22.12.	27.12.43.	= 6	" "	4,80

Zwangsarbeitslager I.A. Kluge, Oberaltstedt:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Wiener Chana	Sara	vom 16. 9.	22.11.43	= 68		54,40
2/	Joschkowitz Rosa	"	" 3.10.	4.10.43	= 1	" "	0,80
3/	Bernowitz Genendla	"	" 18.10.	22.11.43	= 36	" "	28,80
4/	Cyzner Lea	"	" 18.10.	2.11.43	= 16	" "	12,80
5/	Zerykier Gucia	"	" 2.11.	5.11.43	= 4	" "	3,20
6/	Grubner Frysetta	"	" 4.11.	13.11.43	= 10	" "	8,—
7/	Anielewitz Ita	"	" 15.12.	20.12.43	= 6	" "	4,80
8/	Torenstein Chaja	"	" 18.12.	23.12.43	= 6	" "	4,80

Zwangsarbeitslager G.A. Nuhl & Sohn, Schatzlar:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Falman Frieda	Sara	vom 8.10.	12.11.43	= 36		28,80
2/	Czstein Sara	"	" 23.10.	30.10.43	= 9	" "	6,40
3/	Spielberg Marie	"	" 11.12.	30.12.43	= 20	" "	16,—

Zwangsarbeitslager Harthel, Gebersdorf:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Bogler Chaja	Sara	vom 23. 9.	26.11.43.	= 65		52,—
2/	Direnstock Alga	"	" 29.10.	11.11.43	= 14	" "	11,20
3/	Silbering Margot	"	" 20.11.	23.12.43	= 34	" "	27,20
4/	Prommermann Zysla	"	" 11.12.	14.12.43	= 4	" "	3,20
5/	Butnik Liba	"	" 11.12.	14.12.43	= 4	" "	3,20
6/	Wechsberg Ruth	"	" 13.12.	17.12.43	= 4	" "	3,20
7/	Janowska Sala	"	" 16.12.	23.12.43	= 6	" "	4,80

Zwangsarbeitslager Pierre, Schönberg:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Sachs Frieda	Sara	vom 2.10.	2. 11.43	= 32		25,60

Zwangsarbeitslager Ignatz Etrich, Oberaltstedt:

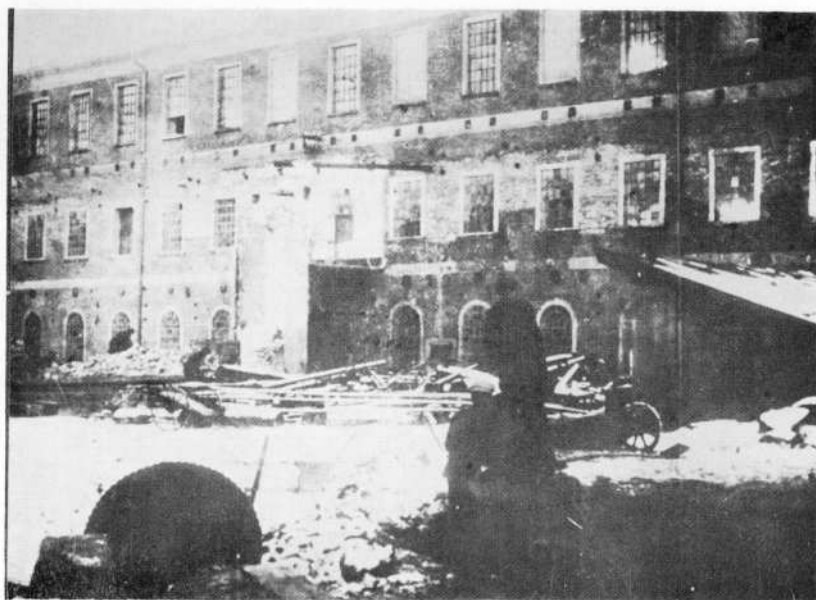
Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Perstenfeld Sonia	Sara	vom 19.10.	12.11.43	= 25		20,—

Zwangsarbeitslager Ignatz Etrich, Bausnitz:

Nr.	Name	Sara	von	bis	Tage	=	Rm.
1/	Jacobsohn Regina	Sara	vom 8.12.	14.12.43	= 7		5,60
2/	Israelewitz Cyra	"	" 19.12.	31.12.43	= 15	" "	10,40

zusammen Rm. 444,80

M 348

Objekt tábora v Poříčí u firmy A. Haase krátce po osvobození

Hrob zemřelých židovských vězeňkyň na trutnovském hřbitově

jeho ochotní pomahači. Ještě 5. května 1945 byl jimi přiveden na četnickou stanici v Mikulově Nikolaj Gusev č. 50 230, uprchlý vězeň z koncentračního tábora.

Na útěk se zajatci připravovali většinou dlouho předem. Naději na úspěch útěku zvyšovala zásoba potravin a civilní šaty. Podle seznamu věcí zajištěných u zadržených zajatců měli s sebou na útěku v plátěných chlebnících nebo pytlících kromě holení, hřebene, jídelních potřeb, šití, čistidla na obuv, řadu věcí jim přísně zakázaných vlastnit, jako kapesní nože, nůžky, zapalovače, kompas, hodinky, německé peníze. K jídlu měli nejčastěji starý suchý chléb, zrní, brambory. Na útěku bylo pro zajatce důležité nejen si opatřit civilní oděv, ale především potraviny, které pro ně měly cenu života. Protože od německých obyvatel nemohli pomoc očekávat, bylo takřka jedinou možností jak je získat, jejich zcizení z domů roztroušených po stráních Krušných hor. Znamenalo to vystavit se bezprostřednímu nebezpečí dopadení, zatčení, zbití a někdy i k okamžitému usmrcení. Místní němečtí obyvatelé neměli s prchajícími zajatci nebo zahraničními dělníky žádný soucit. Vejce, cukr, nudle, švestkový kompot, knedlík a pečené maso byla cena života válečného zajatce Leonida Kirilova č. 18 105. Počátkem listopadu r. 1944 napadl na horách první sníh, který vyhnal hladovějícího Kirilova z lesů. Dostal se až k domu zemědělce Karla Perner v Novém Městě, odkud v noci odnesl zmíněné potraviny. Stopy, které zůstaly ve sněhu, dovedly ráno Perneru ke Kirilovovi, který seděl v lese na sněhu a jedl. Když uviděl Němce, chtěl utéci, ten však po něm vystřelil z lovecké pušky, ale nezasáhl ho. Uchopil zbraň za hlaveň a běžel za zajatcem. Pažbou pušky ho udeřil do hlavy tak silně, že Kirilov zůstal ležet na sněhu. Krvácející zranění hlavy bylo sice označeno německým lékařem za lehké, ale Kirilov po převezení do bystrického Stalagu zde 11. 11. 1944 zemřel na nemocničním oddělení.³⁷⁾

Dne 6. 11. 1943 byl zastřelen v lese u Oldřichova neznámý muž, buď sovětský zajatec nebo východní dělník. F. Perner, velitel zdejší stanice landwachtu, zpozoroval v lese za silnicí u Oldřichova malý ohýnek a u něho sedícího muže. Po zvolání „stoj“ neznámý vyskočil a snažil se utéci. Perner však mířil dobře a neznámý padl mrtev k zemi. Při prohlídce byly u něho nalezeny cigarety, části civilního oblečení a potraviny, které údajně zmizely předchozí noci z domu A. Ehrlicha v Oldřichově. Smutný osud čekal také Petra Kruchlova, náhodně objeveného dvěma Němkami v lese křižanovského revíru. Horlivý Němec Josef Zechel se okamžitě po oznámení objevu zajatce ve vsi vydal po jeho stopě. Podařilo se mu Kruchlova najít, ten se však bránil a při krátké potyčce Zechel silně udeřil Kruchlova pistolí do hlavy. Se silně krvácející ránou na hlavě byl Kruchlov odvezen na mostecké gestapo. Toto jsou jen tři z celé řady tragických případů útěků zajatců. Jen nemnohým se podařilo šťastně překonat všechny překážky a dostat se k cíli. Přesto však útěk ze zajateckého tábora jako nejvyšší formu odporu vůči nacistické zvůli volil značný počet zajatců, stoupající s blížícím se koncem války. Krušnohorské lesy byly v letech 1941—1945 svědkem utrpení a zmaření nadějí i životů mnoha uprchlíků. Většinou prchali sami bez pomoci a naděje na podporu místních německých obyvatel. Pouze na Mostecku podle vzpomínek pamětníků existovalo spojení mezi francouzskými zajatci a českými obyvateli v Růžodole, kteří jim opatřovali falešné osobní doklady.³⁸⁾ Byli to vždy Češi, kteří jim dávali jídlo, oděv a informovali je o situaci na frontě. Jejich pomoc byla neocenitelná, pomáhala zajatcům překonat nejtěžší chvíle jejich života v zajateckých táborech i na strastiplné cestě ke svobodě.

Z Á V Ě R E M

V květnových dnech roku 1945 opustily podkrušnohorskou uhelnou pánev stovky zajatců různých národností. Bylo mnoho těch, kteří se dne osvobození nedožili a jejichž hroby jsou rozesety po celém kraji. Místa, kde strávili měsíce a roky života, opouš-

těli rádi, naplnění trpkými vzpomínkami na léta zajetí. Nacistický režim se vůči válečným zajatcům neřídil mezinárodní konvencí o válečných zajatcích, bez rozdílu národnosti je nutil pracovat ve válečném průmyslu a nezastavil se ani před jejich likvidací po vyčerpání jejich pracovních sil. Selhaly však pokusy nacistů rozdělit masu válečných zajatců zvýhodňováním západoevropských zajatců oproti sovětským a polským válečným zajatcům. Po celou dobu války vytvářeli váleční zajatci bez ohledu na národnost v zázemí nacistického Německa protifašistickou frontu, která napomáhala porážce fašismu všemi prostředky, jež měla k dispozici. Hlavní zbraní, účinnou a takřka nepostížitelnou, bylo záměrné snižování pracovního výkonu, zpomalování práce, simulování nemoci. Sabotáže, spočívající v záměrném znehodnocování pracovních nástrojů, sebezmrzačování i přímé odmítání pracovat, byly součástí nízké pracovní morálky. Ani sliby ani hrozby pracovní morálku nezvýšily. Váleční zajatci stále vykazovali 30—50 procent pracovního výkonu německého dělníka.

Vyšší formou odporu proti nacismu byl útek ze zajateckého tábora. Tuto cestu volil s blížícím se koncem války stále větší počet zajatců a není náhodné, že se většinou jednalo o sovětské válečné zajatce. Vůči nim vystupoval nacismus ve své pravé nezastřené podobě, usiloval zcela otevřeně o jejich fyzickou likvidaci po vyčerpání jejich pracovních sil. Právo zastřelit sovětského zajatce na útěku měl každý německý občan.

Pouze čeští obyvatelé a němečtí antifašisté se snažili ulehčit zajatcům všech národností život v zajetí. Jejich pomoc, jak hmotná ve formě balíčků potravin, tak morální v předávání zpráv o situaci na frontě a ve vlasti, měla pro zajatce velký význam. Obzvláště pro sovětské zajatce, kteří na rozdíl od západních nedostávali žádné balíčky ani korespondenci prostřednictvím Mezinárodního červeného kříže a byli naprosto odříznuti od domova. Zprávy o vítězstvích spojeneckých armád a porážkách nacistů, které dostávali od českých dělníků a horníků, byly pro všechny velkým morálním povzbuzením. Všechna přísná opatření a represe nedokázala za celou dobu války zamezit kontaktu českého obyvatelstva se zajatci. Mnozí ještě po válce udržovali korespondenci se svými přáteli ve Francii, SSSR a dalších zemích.

Naprostá většina válečných zajatců se přes obtížné postavení snažila podle svých možností a sil bojovat proti nacismu. V zajetí si upevnila své protifašistické přesvědčení a vědomí, že proti fašismu je nutno aktivně bojovat za každých podmínek a jakýmkoliv způsobem, který povede k uspišení vítězství.

POZNÁMKY:

- 1) Konkrétní údaje o počtech zajatců, místech jejich pracovního nasazení aj. pochází z fondů Státního oblastního archivu v Litoměřicích (SOA Litoměřice) — fond Vládní president v Ústí n. L., Policejní ředitelství Teplice; Okresního archivu v Teplicích (OA T) — fond Říšsko-německé četnické stanice; a z Podnikového archivu SHD — fond SUBAG.
- 2) Zajatci, kteří zemřeli na nemocničním oddělení bystřického Stalagu byli pohřbeni na hřbitově v Novosedlicích.
- 3) L. Kocourek, Historický vývoj Albrechtic, MNV Albrechtice 1980, s. 28.
- 4) Sovětští zajatci nedostávali ani balíčky Červeného kříže, ani neměli možnost písemného styku se svými rodinami.
- 5) O postavení válečných zajatců podrobně píše např. Z. Konečný, Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939—1945), Brno 1967.
- 6) Za sebemenší přestupky byli zajatci tvrdě trestáni. Např. v keramické továrně firmy Ditmar—Urbach v Teplicích-Trnovanech byli za trest zavírání do nepoužívaných továrních pecí (OA Teplice, fond ONV Teplice, rozsudek Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích z 8. 4. 1947).
- 7) O jednotlivých druzích pracovních a zajateckých táborů a jejich umístění viz L. Kubátová, I. Malá, R. Bubeníčková, Tábory utrpení a smrti, Praha 1969.
- 8) Hlášení landrátu Most, Chomutov, Bílina, Duchcov z prosince 1939 a ledna 1940 (SOA Litoměřice, Vládní president Ústí n. L., i. č. 78, kart. 58).

pevnosti uprchlí váleční zajatci. Neznamená to ovšem, že by úplně zmizela nejčastější příčina zatčení z let 1942 a 1943, porušení pracovních povinností a nedovolený útěk z pracovního nasazení. V r. 1944 máme tento důvod zatčení uveden u 21 vězňů terezínského Malé pevnosti. Je to tedy podstatně méně než v r. 1942. I když je jasné, že skutečný počet z těchto důvodů vězněných sovětských chlapců a děvčat byl podstatně vyšší, přece jen je tento pokles proti r. 1942 alespoň částečně vysvětlitelný (údaje pro rok 1943 jsou tak neúplné, že jich nelze pro srovnání využít). Sovětská armáda zastavila na přelomu r. 1942 a 1943 nacistickou ofenzívu, zasazovala od té doby německé branné moci jeden těžký úder za druhým a postupně osvobozovala okupované sovětské území. Tím se také rychle zmenšovaly možnosti deportací sovětských občanů na nucené práce. V nacistické říši zůstávali ovšem ti, kteří sem byli nasazeni dříve. Jejich počet však již v r. 1944, a zvláště v jeho druhé polovině, nestoupal. Proto je částečně vysvětlitelný pokles sovětských vězňů deportovaných do Malé pevnosti v r. 1944 ve srovnání s r. 1942. Opačný vliv však měl rozhodně postupující rozklad nacistické ekonomiky a potlačovatelského aparátu. U 40 bývalých sovětských vězňů nemáme údaj o příčině zatčení. Je pravděpodobné, že šlo spíše o pracovní delikty než o útěk ze zajateckého tábora, který nacisté důsledně uváděli. U některých z nich mohlo jít ovšem i o jiné příčiny zatčení.

Ovšem jiné příčiny zatčení než útěk ze zajateckého tábora nebo porušení pracovních povinností se u sovětských vězňů Malé pevnosti objevují v nacistických pramenech jen naprosto výjimečně. Zmínili jsme se již o 4 sovětských válečných zajatcích, kteří byli v Malé pevnosti 17. 4. 1944 zavražděni pro aktivní činnost v komunistickém odboji. Stejně tak skončil svůj život na popravišti Malé pevnosti 26. 5. 1944 sovětský občan Boris Kaziev. Důvodem jeho zatčení a zavraždění byla blíže neurčená ilegální činnost. Dostupné prameny nám v tomto případě bohužel neumožňují určit blíže, na jaké činnosti se Kaziev podílel. U dalších dvou sovětských občanů máme údaj o zatčení pro drobnější přestupky proti nacistickým předpisům.

Velmi neúplné jsou údaje o skončení věznění sovětských občanů dopravených do Malé pevnosti v r. 1944. Chyběj nám předně téměř u všech uprchlých válečných zajatců. U většiny z nich však můžeme předpokládat, že byli koncem války přesunuti velkým transportem do zajateckého tábora, jak o tom budeme mluvit dále při líčení r. 1945.

Několik sovětských vězňů bylo v r. 1944 v Malé pevnosti popraveno. Vedle těch, které jsme uvedli již výše, to byl Vasilij Melnikov, který byl zastřelen 22. 6. 1944. Důvod jeho zatčení a popravy bezpečně neznáme. 11. 9. 1944 byli popraveni dva další náhodně vybraní sovětské vězni v odvetu za útěk jednoho sovětského vězně. Vzhledem k tomu, že naše zprávy o popravách jsou v r. 1944 velmi neúplné, můžeme předpokládat, že byli zastřeleni i někteří další sovětské občané vězněni v Malé pevnosti, ale o těchto exekucích nemáme bezpečné zprávy.

Při všech popravách sovětských vězňů v Malé pevnosti šlo o tzv. „Sonderbehandlung“, popravu bez soudního rozsudku. Navrhovala ji příslušná služebna gestapa a pro území tzv. protektorátu schvaloval K. H. Frank. Tato schválení měla ryze formální charakter. Rozhodovala tedy prakticky služebna gestapa, která zatčeného vyšetřovala. Popravy na základě „Sonderbehandlung“ se začaly v Malé pevnosti provádět v r. 1943. Na popravišti byli likvidováni především aktivní bojovníci českého odboje a vedle nich i poměrně početné skupiny sovětských vězňů. V některých případech nebyl pravděpodobně dodržen ani postup dle „Sonderbehandlung“, ale popravu nařídil z vlastní iniciativy velitel Malé pevnosti Jöckel. Tak tomu bylo zřejmě v případě popravy dvou sovětských vězňů v odvetu za útěk.

Vedle poprav ukončily život některých sovětských vězňů v Malé pevnosti také hrozná životní podmínky v tomto nacistickém vězeňském zařízení. Byly to epidemie, hlad, tělesné týrání atd. Naše zprávy o úmrtí sovětských vězňů jsou však velmi neúpl-

- ⁹⁾ Hlášení velitele pracovního komanda Schillingerů z 18. 4. 1940 o nedostatečném přidělu potravin a žádost o jeho zvýšení. Žádosti bylo vyhověno a polští zajatci pracující v lese byli zařazeni do kategorie těžce pracujících s vyššími přiděly potravin. (SOA Litoměřice, Vládní prezident v Ústí n. L., i. č. 78, kart. 58).
- ¹⁰⁾ Přípis bystřického Stalagu z 11. 7. 1940 rozeslaný všem zaměstnavatelům válečných zajatců (OA T, AO Bystřice, i. č. 71, kart. 11).
- ¹¹⁾ Přípis velitelství Stalagu IV C z 10. 9. 1943 k tzv. statutárním zajatcům (OA T, Četnická stanice Kostomlaty, fasc. B-II-4).
- ¹²⁾ H. Hrstková, Postavení válečných zajatců zejména sovětských na Ústecku, Diplomová práce, PF Ústí n. L. 1982.
- ¹³⁾ SUBAG získával válečné zajatce většinou přímo z těšínského Stalagu IV B, ze zajateckého tábora v Lamsdorfu ve Slezku a ze zajateckých táborů v říši, např. v Halle. Zajatci byli po příjezdu děleni podle svých pracovních schopností do tří kategorií — I. kategorií tvořili zajatci schopní práce v dolech, do II. kategorie spadali zajatci zařazení na práci v průmyslu a III. kategorií tvořili zajatci schopní pracovat jen v zemědělství. Tak bylo rozděleno 1500 zajatců získaných SUBAGem v březnu 1944 z lamsdorfského tábora: I. kategorie 854 zajatců, II. kategorie 321 zajatců, III. kategorie 325 zajatců (Archiv SHD, fond SUBAG, i. č. 308, kart. 85).
- ¹⁴⁾ Kapitán Gess z lamsdorfského tábora výtýkal společnosti, že z transportu Italů, kteří se vrátili do Lamsdorfu výměnou za britské zajatce 24. 1. 1944, bylo z 398 Italů po návratu jen 9 plně schopno k práci v dolech, 109 v průmyslu, 209 v zemědělství a 71 Italů muselo okamžitě na nemocniční oddělení (Archiv SHD, SUBAG, i. č. 308, zpráva ing. Beissera o služební cestě do Lamsdorfu 12. 3. 1944).
- ¹⁵⁾ Z. Fröhlichová, Uchvázení severočeských dolů Göringovými závody a jejich zapojení do válečného hospodářství Německa. Odboj a revoluce 1968, č. 1.
- ¹⁶⁾ Především práce J. Markvarta K dějinám Chemických závodů v Záluží (1939—1945), Věstník Okresního archivu v Mostě 1977, s. 59—87 a Příspěvek k dějinám Chemických závodů ČSSP (1939—1945), Krušnohorský sborník VII, 1968, s. 105—126.
- ¹⁷⁾ DPV Most, vzpomínka pamětníka s. Rybáka.
- ¹⁸⁾ V tomto táboře bylo umístěno v době od 9. 9. do 13. 3. 1943 1600 sovětských zajatců. Po výskytu skvrnitého tyfu se počet obyvatel snížil na 750 zdravých zajatců. Po skončení karantény museli být zajatci odvezeni a tábor od základů vyčištěn (DPV Most, vzpomínka G. Vlasatého).
- ¹⁹⁾ Situační zpráva městského úřadu v Mostě z let 1940—1941 (OA Most, fond AM Most, i. č. 5 113).
- ²⁰⁾ Např. v roce 1942 pracovalo u německých sedláků na Moldavě 15 francouzských zajatců, v Grünwaldu 4, v Mikulově 1 zajatce. V roce 1943 na Moldavě pracovalo 10 francouzských zajatců, v Novém Městě 8, v Oldřichově 6 (OA T, Četnická stanice Mikulov, fasc. B-II-4, výkaz zaměstnávání cizinců).
- ²¹⁾ Např. v r. 1944 italská internovaní vojáci na Moldavě, srbská váleční zajatci v Bystřici z pracovního komanda Dubí I.
- ²²⁾ Zpráva četnického velitelství v Bílině o pracovním nasazení sovětských zajatců z 2. 12. 1941 (OA T, Četnická stanice Kostomlaty, fasc. B-II-4).
- ²³⁾ Ve fondech těchto stanic jsou uložena hlášení o útěcích zajatců z jejich obvodu. Zde se jednalo o četnickou stanic v Kostomlatech pod Milešovkou.
- ²⁴⁾ H. Hrstková, Postavení válečných zajatců, c. d., s. 46.
- ²⁵⁾ Telefonát Stalagu IV C z 13. 3. 1945 (OA T, Četnická stanice Kostomlaty, fasc. B-VII).
- ²⁶⁾ MNV Ledvice, Kronika obce, nestránkováno.
- ²⁷⁾ Tábor byl dlouho prázdný, až v r. 1942 zde bylo umístěno 140 zajatců a 35 polských vězňů (OA T, Četnická stanice Kostomlaty, fasc. A-IV-5).
- ²⁸⁾ Za podklad sloužila hlášení o útěku podávaná zaměstnavateli nebo pracovními komandy četnickým stanicím.
- ²⁹⁾ Ustanovení o jednání s válečnými zajatci vydané Stalagem XIII B Weiden 13. 8. 1940 (OA T, AO Bystřice, i. č. 93).
- ³⁰⁾ Oběžníky landrátu Bílina z 12. 10. 1940 (OA T, Četnická stanice Kostomlaty, fasc. B-II-4).
- ³¹⁾ Služba v landwachtu byla čestnou službou členů NSDAP. Vůdce landwachtu v obci byl určen landrátem. Příslušníci chodili v civilních šatech s bílým páskem na rukávě s nápisem „Landwacht“. Byli ozbrojeni loveckými puškami a pistolemi ze soukromého majetku. Vykazovali se průkazem pomocných policejních úředníků. Podobně byl v městech organizován Stadtwacht. (OA T, Četnická stanice Pozorka, fasc. A-III-13).
- ³²⁾ Kronika obce Hrdlovky, s. 379—380 (OA T, AO Hrdlovka, i. č. 142).
- ³³⁾ Situační zpráva o udání četnické stanice Mikulov v letech 1943—1944 (OA T, Četnická stanice Mikulov, fasc. B-VII-1).
- ³⁴⁾ Tyto a další útěky byly zjištěny z materiálů četnických stanic Pozorka, Mikulov, Kostomlaty pod Milešovkou.
- ³⁵⁾ MNV Ledvice, Kronika obce, nestr.
- ³⁶⁾ Podle výnosu říšského ministra vnitra z 27. 2. 1943 č. 2 612/42 (OA T, Četnická stanice Mikulov, fasc. B-VII-4).
- ³⁷⁾ L. Kirilov byl dne 13. 11. 1944 pohřben na novosedlickém hřbitově.

38) Podle vzpomínek s. Brázdila byl francouzský zajatec ve spojení s těmito Čechy, kteří měli přes Belgii spojení s Francií. Odtud měly touto cestou přicházet falešné osobní doklady s potvrzením, že jde o Francouze nasazené v Německu a vracející se na dovolenou do vlasti (DPV Most, vzpomínka s. Brázdila).

НАЦИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ЗАКЛЮЧЕННЫХ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ ТЕРЕЗИН
1940 - 1945

ЯРОСЛАВ ЙОЗА

В нацистских концлагерях и тюрьмах в течение войны возросло число заключенных из оккупированных нацистами стран. Немцев в этих нацистских учреждениях было в конце войны меньшинство. Таким образом, концлагери и тюрьмы имели в это время выразительный интернациональный характер. В этой статье мы занимаемся терезинской Малой крепостью, где в июне 1940 года пражское гестапо устроило свою полицейскую тюрьму. В 1940 - 45 гг. через нее прошло около 32 тысяч заключенных. На основании неполного материала (нацисты в 1945 году уничтожили большую часть его) мы попытаемся показать национальный состав заключенных этого нацистского учреждения.

Образ, вытекающий из нашего исследования национальной структуры заключенных Малой крепости, существенно отличается от национального состава заключенных больших концлагерей и нацистских тюрем. В терезинскую Малую крепость пражское гестапо и подчиненные ему филиалы преимущественно посылало заключенных. В Чехии, сокращенной мюнхенским захватом, жили практически только чехи. Поэтому большинство заключенных Малой крепости составляли заключенные чешской национальности. По нашим подсчетам это было около 90% всех заключенных. Несмотря на это было бы несправедливым оставить без внимания заключенных Малой крепости, которые были подданными других стран и составляли около 10% всех заключенных. Это были в большинстве случаев люди, которых поймало на территории так наз. протектората гестапо (напр., при побегах с принудительных работ или лагерей военнопленных) и послало в Терезин. Нам удалось обнаружить подданных из 23 современных государств, которые прошли через Малую крепость в 1940-1945 гг. Некоторые из этих стран не были в то время ещё самостоятельными государствами (британские доминионы и колонии, Австралия, Канада, Кипр, Новая Зеландия, Палестина), но мы приводим их для уточнения общего представления.

Число заключенных, подданных других стран, в Терезине (в Малой крепости) сильно отличалось. Больше всего здесь было советских граждан, которые составляли приблизительно половину всех заключенных, не имевших чехословацкого гражданства. С 1942 года сюда были посланы советские рабочие, которые были на принудительных работах, а с 1944 года советские военнопленные, убежавшие из лагерей. С советскими заключенными обращались более жестоко, чем с остальными заключенными, надзиратели мучили их всевозможными способами, посылали их на самые тяжёлые работы, многие из них были казнены. Из Терезина их посылали в самые жестокие истребительные лагеря - Маутхаузен и Освенцим. Несмотря на суровое обращение, они принадлежали к самым мужественным заключенным Малой крепости и сумели сохранить свою гордость и непоколебимую веру в победу над фашизмом. В течение войны через Малую крепость прошло около 1 500 советских заключенных.

Первыми заключенными нечешской национальности были поляки. Их привозили в течение всего периода оккупации, мы считаем, что их приблизительное число было 350 - 360 человек. Это были преимущественно рабочие, посланные на принудительные работы, в захваченную пограничную область, откуда их филиалы гестапо вблизи Терезина посылали в наказание в Малую крепость.

Много было в Малой крепости заключенных французов. Они составляли две разные группы. В одной, в которой было приблизительно 100 человек, были нормальные заключенные Малой крепости: беглецы с принудительных работ в северочешских областях, военнопленные и другие лица. В состав второй группы входили заложники, которых в конце войны перевезли в Малую крепость. Это были передовые представители французской политической и культурной жизни, которых арестовали во время инвазии. В Малой крепости их было 363 человека. Их положение было намного лучше, чем других заключенных. Они не должны были ходить на работу и имели определенную свободу движения. Они даже могли под надзором выходить из Малой крепости. В последние дни войны их перевезли в лагерь южнее от Праги. Там они дожили до освобождения.

С осенью 1944 года прибывали в Малую крепость транспорты военнопленных, которые были пойманы полицейскими, после побегов из лагерей. Речь идёт о больше чем 220 военнопленных из британской империи (как из самой Англии, так и из Австралии, Канады, Кипра, Новой Зеландии и Палестины). По отношению к ним нацисты придерживались принципов международного права, а в начале апреля 1945 года все они были переведены в лагерь военнопленных в западной Чехии.

Довольно много было среди заключенных Малой крепости и югославских граждан. Мы думаем, что через Терезин их прошло около 100 человек. Это были студенты, арестованные в Праге во время нападения на Югославию, военнопленные и заключенные по дальнейшим причинам.

Большую группу среди заключенных Малой крепости составляли немцы. Однако причины их заключения существенно отличались от остальных заключенных. Наряду с преследуемыми лицами по расовым причинам или за помощь таким лицам, были среди них и люди, наказанные за хозяйственные и криминальные проступки (среди остальных заключенных они были абсолютным исключением), потом нацистские служащие (даже и служащие в гестапо), которых в Малую крепость послали в наказание за злоупотребление служебным положением, взяточничество и др. Их посылали в Терезин на определенное время и жили они здесь в намного лучших условиях.

Из подданных других государств больше всего было итальянцев (около 50 заключенных), венгров (50 заключенных), румын и австрийцев около 30 – 40 человек), бельгийцев (25 человек). Из дальнейших государств в Малой крепости были заключены только отдельные лица. Это датчане, норвежцы, греки, швейцары и граждан США.

Несмотря на то, что Малая крепость не имела такой пестрый национальный состав, как другие концлагери, она все-таки была местом, где страдали жертвы нацистского террора многих европейских и некоторых неевропейских государств. Среди чехословацких граждан, заключенных в Малой крепости, большинство было чехов. Однако в конце войны нацисты сюда посылали и словацких заключенных, прежде всего борцов Словацкого народного восстания.

ДЕЛО РОУДНИЦКИХ СТУДЕНТОВ

(Марек Полонцар)

Нацистский террор в период оккупации Чехословакии охватил все общественные слои и группы, в том числе и молодежь. Кроме интеллигенции были закрыты и высшие учебные заведения, сокращено число средних школ и студентов, учеников под разными предлогами исключали из школ и даже арестовывали.

Самым суровым поступком фашистов по отношению к студентам средних школ было мероприятие, которое провело гестапо из г. Кладно в Роуднице на Лабе 20. 6. 1942 года. За мнимую подготовку покушения на немецкого учителя и нацистского деятеля Альфреда Бауера и антинацистские изречения было арестовано и послано в тюрьму гестапо в терезинской Малой крепости 16 студентов и 30 студентов двух классов роудницкой реальной гимназии и 38 учеников 2-го класса промышленного техникума.

Большинство из них было заключено в Терезине от 3 до 6 месяцев, а потом отпущено. Два студента не выдержали пребывания в Малой крепости. Двадцать человек было с сентября 1942 года до января 1943 года отослано в разные концлагери: Освенцим, Бухенвальд, Флоссенберг, Дахау и Нацвейлер. Из двенадцати заключенных в Освенциме остались в живых три роудницких студента, прямо в Бухенвальде погиб один студент, другой умер дома от последствий заключения. Итак погибло 13 студентов.

Все отпущенные студенты были исключены из школы и должны были пойти на работу. Некоторых даже послали на принудительные работы в Германию.

ЖЕНСКИЕ КОНЦЕНТРАЦИОННЫЕ ЛАГЕРИ В РАЙОНЕ ТРУТНОВА В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(Людмила Хладкова)

В области Подкрконошья строились еврейские лагеря принудительных работ, которые так же, как и концлагери, подчинялись управлению организации СС. Сначала сюда посылали прежде всего польских граждан для работы в здешних немецких предприятиях, включенных в область важного военного производства (речь шла о текстильных, а позже и оружейных фирмах). В наблюдаемой подкрконошской области были женские лагеря принудительных работ в Горном Врхлаби (Ober Hohenelbe), Либаве (Liebau), Поржичи (Parschnitz), Жацлерже (Schatzlar), в Либче (Gobersdorf), Бернартицах (Bernsdorf), и Горном старом городе (Oberaltstadt).

22. 3. 1944 года были все женские лагеря в этой области включены в концлагерь Гросс-Розен (находился на территории Польши, отсюда около 60 км) и стали его отделениями. В результате этого жизненные условия заключенных женщин ухудшились.

На основании подробного анализа сохранившихся материалов к этой проблематике, которые состоят из транспортных списков заключенных женщин, письменных материалов текстильной фирмы А. Гааса, следственных актов и показаний самих заключенных, мы могли исследовать возрастную структуру, национальный состав, смертность, передвижения между отделениями и прежде всего мы могли создать реальный образ жизни в этих лагерях.

Всего прошло через подкрконошские лагеря около 5 тысяч заключенных. Сюда посылали прежде всего очень молодых, а поэтому работоспособных женщин. 80% женщин было в возрасте 14 – 29 лет. Большинство из них было полек (2 128 женщин) и венгерок (1 803). Меньше было голландок, датчанок, чешек, француженок и других национальностей. Мы обнаружили 58 смертельных случаев, но ввиду неполных списков, считаем, что их было около 100.

Требования производства вели к передвижению заключенных из одного лагеря в другой, однако были и случаи, когда некоторых, преимущественно старших женщин, отсылали из этой области.

Жизнь заключенных в лагерях показана с нескольких аспектов. Прежде всего мы занимались местом, где они были размещены. В большинстве они жили в больших фабричных цехах, холодных и гигиенически неподходящих. Только благодаря большому усилению и некоторым собственным мероприятиям добились женщины того, что там не распространились эпидемические болезни – дизентерия и тиф так, как в остальных концлагерях. Заключенные женщины имели большие затруднения с обеспечиванием одежды для зимних месяцев. У них не было связи с домом (их еврейские родственники были постепенно отправлены в гетто и в истребительные лагеря) а так, благодаря своей находчивости, они могли время от времени найти часть необходимой одежды (перчатки, чулки, свитеры они вязали из, тайно вынесенных из прядильни, ниток). Иногда помогли и чешские штатские рабочие, которые, несмотря на значительный риск провала, приносили девушками пищу, лекарства, одежду и другие нужные вещи.

В лагерях был установлен женский надзирательный персонал, число надзирательниц отвечало числу заключенных девушек. Место, где находилось командование СС было Поржичи, сюда подавала главная надзирательница Эльза Гавликова рапорты о работе, численном составе и т. д. Она отвечала за ведение ведомостей, ходила в лагерь на контроли. Надзирательницы, члены СС, были для этой службы специально подготовлены. К заключенным относились в большинстве случаев жестоко, требовали высокие рабочие темпы и били за самый малый рабочий или дисциплинарный проступок: за разговоры на работе, за вынос ниток или за запрещенное обеспечение пищей.

Во всех наблюдаемых фабриках число заключенных было в перевесе над числом штатских рабочих, еврейские девушки здесь обеспечивали преимущественную часть производства. С 1944 года работали сотни женщин также в оружейных предприятиях в Трутнове, Врхлаби и Мезимести. С приближающимся концом войны ограничивалось производство во многих фабриках, а женщин посылали на ремонтные работы на железной дороге, копать противотанковые рвы и на уборку зданий, в которых помещались немецкие беженцы с востока.

В течение всего времени заключения женщины очень страдали. Голод был все больше, а пайки неустойчиво уменьшались. В начале существования этих лагерей выдавали по одной марке на день, после вступления в концлагерь Гросс-Розен выдавали только 0,60 марок. Такими же недостаточными были и средства для первой помощи и лечения больных. Кроме того, надзирательницы пугали заключенных тем, что если они будут больны, их пошлют в другой концлагерь. Боязнь неизвестности вела к тому, что женщины скрывали заболевание до последних сил, чтобы могли числиться работоспособными.

Свободного времени при максимальной рабочей нагрузке оставалось очень мало. В нем они прежде всего старались удержать в подходящем виде свою одежду и вспоминали о родине и своих близких. Любили слушать некоторых заключенных женщин, когда, особенно в воскресенье, они знакомили остальных девушек с содержанием интересных книг и театральных пьес. Было очень важным отвлечься, хоть на короткое время, от ежедневной однообразной каторжной работы и неустанным унижения, отвлечься и забыть. Многолетнее страдание и унижение окончилось 8-9 мая 1945 года, когда здешние лагеря освободила Красная Армия.

В сравнении с истребительными лагерями и гетто на территории Польши, был общий режим в подкрупношских лагерях менее суровым. Большинство заключенных женщин здесь дождалось освобождения. Это случилось не потому, что нацистское командование концентрационного лагеря к этим молодым еврейкам проявило гуманное отношение, а потому, что здесь до последнего момента войны использовалась их рабочая сила. Бывшие заключенные женщины могут сегодня говорить буквально о «счастье», что они попали именно сюда и что избежали почти определенной гибели, для которой были, за свое еврейское происхождение, предопределены.

ВОЕННОПЛЕННЫЕ В ПОДКРУШНОГОРЬЕ ВО ВРЕМЯ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(Кветослава Коцуркова)

Несмотря на положения Женевской конвенции о военнопленных, в немецком военном производстве работали военнопленные всех национальностей. В Подкрупногорье, которое подчинялось военному округу IV, были размещены два лагеря военнопленных: Сталаг IV Ф Гартмандорф возле Хомутова и Сталаг IV Ц Бистржице возле Теплиц-Шанова. Рабочие команды польских, советских, британских, французских, голландских и бельгийских военнопленных из бистржицкого лагеря были размещены по всей области. Работа военнопленных использовалась на рудных заводах, шахтах, а также при лесных и сельскохозяйственных работах. Самое большое число военнопленных работало в угольном обществе СУБАГ и на заводах по обогащению водородом СТВ в Залужи возле г. Мост.

Первыми пришли в Подкрупногорье в конце 1939 года польские военнопленные, которых использовали в качестве подеобных рабочих при лесных и сельскохозяйственных работах. С 1940 года их переводили в состав штатских рабочих, в который после 1941 года была переведена и часть французских военнопленных. Абсолютно без никаких прав, хуже всех одеты и накорячены были советские военнопленные. Они работали на самых тяжелых участках в шахтах, сталелитейных заводах, при раз-

грузке вагонов, ремонте железной дороги. Для нацистов они были только рабочей силой, которую нужно полностью исчерпать, а потом ликвидировать. Все мероприятия, немного улучшающие их положение, проводились только для максимальной эксплуатации их физических возможностей. Как и везде, так и в округе быстрицкого Сталага, были советские военнопленные отделены от пленных других национальностей, с которыми обращались немного лучше. Разница, которую делали нацисты между западноевропейскими и советскими пленными, была в пище, одежде, размещении, отправке на работу и наказаниях за малейший проступок.

Полытка нацистов разделить массу военнопленных улучшением положения западноевропейских перед советскими и польскими военнопленными не оправдала себя. В течение всей мировой войны образовали военнопленные без различия национальностей единый фронт, который всеми средствами помогал победе над фашизмом. Главным орудием было замедление работы, симуляция болезни, саморанение, повреждение рабочих инструментов, прямой отказ от работы. Это все относилось к низкой рабочей морали военнопленных, которые несмотря на угрозы и обещания нацистов подавали 30–50 % выработки немецкого рабочего.

Самой высшей формой сопротивления против нацизма был побег из лагеря военнопленных, с работами в шахте или на фабрике. Советские военнопленные совершили больше всех побегов. Когда пленные были пойманы, их после допроса в гестапо передавали для наказания начальнику лагеря военнопленных или посылали в концлагери, что часто равнялось смерти. Несмотря на это, советские, французские и британские военнопленные использовали к побегу каждый возможный случай. Многим удалось бежать из заводов по обогащению водорода СТВ в Залужи, из быстрицкой фабрики по производству лопат и других трудовых орудий, из шах „Аполло“, „Конрад Генлейн“ и ряда других. При побеге не могли пленные ни в коем случае рассчитывать на помощь местных немецких жителей, которые негативно относились к военнопленным. За поимку советского военнопленного была объявлена награда 30–50 марок, которые были выплачены многим немецким жителям Крушных гор. Пленные могли ожидать помощь только от чешских жителей, которые несмотря на все запреты, поддерживали с пленными связи, помогали им продуктами, сообщали им о положении на фронтах, устраивали переписку с домом. Материальная и психическая помощь, предоставленная чешскими жителями, имела большое значение для пленных, прежде всего для советских военнопленных, которые были абсолютно отрезаны от дома, без вестей, без помощи Международного Красного креста.

DIE GLIEDERUNG DER HÄFTLINGS DER KLEINEN FESTUNG TEREZIN NACH NATIONALITÄTEN 1942—1945

(Jaroslav Joza)

In den nazistischen Konzentrationslagern und Zuchthäusern stieg im Verlaufe des Krieges die Zahl der Häftlinge aus den von den Nazis okkupierten Ländern an. Gegen Kriegsende bildeten in diesen nazistischen Einrichtungen die Deutschen nur einen geringen Teil der Häftlinge. Deshalb hatten die Nazi-Konzentrationslager und Zuchthäuser zu jener Zeit einen ausgesprochen internationalen Charakter. Unsere Studie befaßt sich mit der Theresienstädter Kleinen Festung, wo die Prager Gestapo im Juni 1940 ihr Polizeigefängnis errichtete. Während der Jahre 1940 bis 1945 gingen hier ungefähr 32 000 Häftlinge durch. Auf Grund des nur unvollständigen Quellennachweismaterials (der überwiegende Teil wurde im Jahre 1945 von den Nazis vernichtet) wird versucht, auf die Gliederung der Häftlinge dieser nazistischen Einrichtung hinsichtlich ihrer Nationalität hinzuweisen.

Das Bild, das auf Grund unserer Nachforschung über die Nationalitätsstruktur der Gefangenen der Kleinen Festung hervorgeht, unterscheidet sich wesentlich von dem der großen Konzentrationslager und nazistischen Zuchthäuser. In die Kleine Festung Terezin gelangten meist Häftlinge der Prager Gestapo und der ihr untergeordneten Dienststellen. In Böhmen, das durch das Münchner Diktat verstümmelt worden war, lebten praktisch nur Tschechen. Deshalb bildeten auch Personen tschechischer Nationalität den überwiegenden Teil der Häftlinge in der Kleinen Festung. Schätzungsweise handelte es sich um 90 % aller Häftlinge. Trotzdem wäre es aber verfehlt, diejenigen Häftlinge der Kleinen Festung außer Acht zu lassen, die Angehörige anderer Staaten waren, auch wenn sie nur ca. 10 % der Gesamtzahl der Häftlinge darstellten. Es handelte sich meist um Leute, die auf dem Gebiet des sog. Protektorats gefangen genommen (z. B. auf der Flucht vom Arbeitseinsatz oder aus Gefangenenlagern) und von der Gestapo nach Terezin geschickt worden waren. Es gelang uns, Angehörige aus 23 der heute bestehenden Staaten zu ermitteln, die in den Jahren 1940—1945 durch die Kleine Festung gingen. Einige dieser Länder waren damals noch keine selbständigen Staaten (britische Dominien und Kolonien, Australien, Kanada, Zypern, Neuseeland, Palästina), werden jedoch zwecks Präzisierung des Gesamtbildes angeführt.

Die Zahl der in Terezin gefangengehaltenen Angehörigen anderer Staaten (in der Kleinen Festung) war sehr unterschiedlich. Zahlenmäßig am stärksten vertreten waren hier Sowjetbürger, die ungefähr die Hälfte aller in der Kleinen Festung Inhaftierten Personen anderer als tschechoslowakischer Staatsangehörigkeit bildeten. Vom Jahre 1942 an wurden im Arbeitseinsatz stehende sowjetische Arbeiter und

vom Jahre 1944 an entflozene sowjetische Kriegsgefangene hierher deportiert. Die sowjetischen Häftlinge waren viel härter betroffen als andere Gefangene, sie wurden von den Aufsehern in jeder Weise mißhandelt und für die schwersten Arbeiten zugeteilt. Eine nicht geringe Anzahl von ihnen wurde auch in der Kleinen Festung hingerichtet. Von Terezín wurden sie in die meistberüchtigten Vernichtungslager verschickt — nach Mauthausen und Auschwitz. Trotz der grausamen Behandlung gehörten sie zu den tapfersten Häftlingen der Kleinen Festung und verstanden ihre Würde und den unerschütterlichen Glauben an die Niederlage des Nazismus zu bewahren. Unserer Schätzung nach gingen während des Krieges caa. 1500 sowjetische Häftlinge durch die Kleine Festung.

Die ersten Häftlinge in der Kleinen Festung, die einer anderen Nation angehörten als der tschechischen, waren Polen. Sie kamen hierher während der ganzen Dauer der Okkupation, und ihre Gesamtzahl wird auf 350—360 Personen geschätzt. Es handelte sich größtenteils um Arbeiter, die im Totaleinsatz in das abgetrennte Grenzgebiet gebracht worden waren, von wo sie später von den in der Umgebung von Terezín wirkenden Dienststellen in die Kleine Festung geschickt wurden.

Zahlreich waren die in der Kleinen Festung gefangengehaltenen Franzosen. Bei ihnen handelte es sich um zwei grundsätzlich unterschiedliche Gruppen. Die eine, in der sich unserer Schätzung nach caa. 100 Häftlinge befanden, bildeten normale Arrestanten der Kleinen Festung, Flüchtlinge aus dem Arbeits-einsatz im nordböhmischen Grenzgebiet, Kriegsgefangene und einige weitere Einzelpersonen. In der anderen waren Geiseln, die gegen Kriegsende in die Kleine Festung gebracht wurden. Sie waren führende Repräsentanten des französischen politischen und kulturellen Lebens, die zur Zeit der Invasion inhaftiert worden waren. In der Kleinen Festung wurden 363 von ihnen festgehalten. Sie genossen eine wesentlich bessere Stellung als die übrigen Gefangenen. Sie waren von den Arbeitskommandos befreit und es wurde ihnen eine gewisse Bewegungsfreiheit zugestanden. Sie konnten sogar unter Aufsicht die Kleine Festung verlassen. In den letzten Kriegstagen wurden sie in ein Lager südlich von Prag verlegt. Dort erlebten sie die Befreiung.

Vom Herbst 1944 an kamen in die Kleine Festung Transporte mit Kriegsgefangenen, die nach der Flucht aus den Gefangenenlagern wieder von Polizeiorganen festgenommen worden waren. Es handelte sich um mehr als 220 Kriegsgefangene aus dem britischen Imperium (zum Teil aus dem Mutterland, aber auch aus Australien, Kanada, Zypern, Neuseeland und Palästina). Ihnen gegenüber hielten die Nazis die Grundsätze des internationalen Rechts ein, und Anfang April 1945 wurden alle in ein Gefangenenlager nach Westböhmen abgeschoben.

In der Kleinen Festung waren auch jugoslawische Staatsbürger stark vertreten. Schätzungsweise handelte es sich um caa. 100 Personen. Zum Teil waren es Studenten, die zur Zeit des Überfalls auf Jugoslawien in Prag festgenommen wurden, aber auch Kriegsgefangene und aus anderen Gründen Inhaftierte.

Eine große Gruppe von Häftlingen der Kleinen Festung bildeten auch Deutsche. Die Gründe ihrer Festnahme unterschieden sich aber wesentlich von den anderen Häftlingen. Außer Personen, die aus Rassegründen oder wegen Unterstützung rassistischer Verfolgter persequiert wurden, waren unter ihnen Leute, die wegen wirtschaftlicher oder krimineller Delikte bestraft wurden (unter den übrigen Häftlingen waren sie eine absolute Ausnahme), weiters nazistische Beamte (sogar auch Angestellte der Gestapo), die wegen Amtsmissbrauch, Bestechung u. ä. strafweise in die Kleine Festung kamen. Sie hielten sich eine bestimmte Zeit in Terezín auf, wo sie unter wesentlich besseren Bedingungen lebten.

Unter den Angehörigen anderer Staaten erreichten die höchste Anzahl die Italiener (caa. 50 Häftlinge), Ungarn (50 Häftlinge), Rumänen und Österreicher (caa. 30—40 Personen), Belgier (25 Häftlinge). Aus anderen Staaten waren in Terezín nur einzelne Personen in Haft. Zu diesen zählten Dänen, Holländer, Bürger aus Luxemburg, Norweger, Griechen, Schweizer und sogar ein USA-Bürger.

Wenn auch die Kleine Festung keine so bunte nationale Gliederung wie die Konzentrationslager aufwies, war auch hier eine Stätte, wo die Opfer des Naziterrors aus einer Reihe europäischer sowie auch einigen außereuropäischen Staaten litten. Unter den tschechoslowakischen Bürgern, die hier in Haft gehalten wurden, hatten die Tschechen die überwältigende Mehrheit. Gegen Ende des Krieges deportierten die Nazis auch slowakische Häftlinge hierher, insbesondere Kämpfer des Slowakischen Nationalaufstandes.

DIE VERFOLGUNG DER STUDENTEN IN ROUDNICE

(Marek Poloncarz)

Von dem während der Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei herrschenden Naziterror wurden alle Gesellschaftsschichten und gruppen einschließlich der Jugendlichen betroffen. Unter anderem erfolgte die Schließung der Hochschulen, die Verringerung der Zahl der Mittelschulen und ihrer Hörer, die Schüler wurden unter verschiedenen Vorwänden vom Studium ausgeschlossen und sogar verhaftet.

Der härteste Übergriff der Nazis gegen Mittelschüler war die durch die Gestapo von Kladno am 20. 6. 1942 in Roudnice nad Labem durchgeführte Aktion. Wegen angeblicher Vorbereitung eines Atten-

tats auf den deutschen Lehrer und Nazifunktionär Alfred Bauer und reichsfeindlicher Äußerungen wurden 16 Studentinnen und 30 Studenten aus zwei Klassen des Realgymnasiums in Roudnice und 38 Jungen — Schüler des zweiten Jahrgangs der dortigen Höheren Gewerbeschule verhaftet und in das Gestapogefängnis in der Kleinen Festung in Terezín abtransportiert.

Die Mehrzahl von ihnen war in Terezín drei bis sechs Monate, wonach sie entlassen wurden. Zwei Studenten überlebten den Aufenthalt in der Kleinen Festung nicht. Zwanzig Personen wurden in der Zeit vom September 1942 bis Januar 1943 in verschiedene Konzentrationslager deportiert: Osvětim, Buchenwald, Flossenbürg, Dachau und Natzweiler. Von den zwölf in Osvětim gefangengehaltenen Studenten aus Roudnice blieben nur drei am Leben, direkt in Buchenwald fand einer den Tod, und der zweite starb zu Hause an den Folgen der Arrestierung. Im Ganzen überlebten also 13 Studenten die Gefangenschaft.

Alle entlassenen Studenten wurden vom weiteren Studium ausgeschlossen und mußten eine Beschäftigung aufnehmen, einige kamen sogar im Totaleinsatz zur Arbeit nach Deutschland.

DIE FRAUEN-KONZENTRATIONSLAGER IM GEBIET VON TRUTNOV IN DEN JAHREN DES ZWEITEN WELTKRIEGS

(Ludmila Chládková)

Im Riesengebirgsvorland wurden vom Jahre 1940 an jüdische Zwangsarbeitslager errichtet, die ebenso wie die Konzentrationslager unter die Verwaltung der Organisation der SS fielen. Anfangs wurden vor allem polnische Bürger hierher deportiert, die in den hiesigen wichtigen deutschen Rüstungsbetrieben (es handelte sich in erster Linie um Textil- und später auch Waffenfabriken) arbeiteten. In dem hier in Betracht gezogenen Bereich des Riesengebirgsvorlandes wurden Zwangsarbeitslager für Frauen in Hofeji Vrchlabí (Ober Hohenelbe), Libava (Liebau), Poříčí (Parschnitz), Zacléf (Schatzlar), Libeč (Gabersdorf), Bernartice (Bernsdorf) und Horní Staré Město (Oberaltstadt) errichtet.

Am 22. 3. 1944 wurden alle Frauenlager in diesem Rayon dem Konzentrationslager Groß-Rosen, das sich auf polnischem Territorium, 60 km von hier entfernt, befand, angegliedert, und wurden damit eine Zweigstelle dieses KZ. Demzufolge verschlechterten sich die Existenzbedingungen der gefangengehaltenen Frauen in jeder Hinsicht.

Durch eine eingehende Analyse der erhaltengebliebenen Unterlagen zu dieser Problematik, die in den Transportlisten und Gefangenverzeichnissen, dem Schriftenmaterial der Textilfirma A. Haase, den Untersuchungsakten der Aufseherinnen und einer Reihe von Aussagen der Arrestantinnen bestehen, gelang es uns, die Altersstruktur, die Zusammensetzung hinsichtlich der Nationalitäten, die Sterblichkeitsziffern, die Verschiebung zwischen den einzelnen Zweigstellen zu verfolgen und uns vor allem ein reales Bild über das Leben in diesen Lagern zu bilden.

Insgesamt gingen durch die Lager im Vorlande des Riesengebirges ungefähr 5000 weibliche Häftlinge. Hierher wurden meist junge, also leistungsfähige Arbeitskräfte gebracht. Zu 80 % waren es Frauen zwischen 14—29 Jahren. Die Mehrzahl bildeten Polinnen (2 128 Frauen) und Ungarinnen (1 803 Frauen). Weniger vertreten waren Holländerinnen, Slowakinnen, Tschechinnen, Französischen und Angehörige anderer Nationalitäten. Es wurden 58 Todesfälle festgestellt, aber mit Rücksicht auf die Unvollständigkeit der Aufzeichnungen wird die Anzahl der Verstorbenen auf 100 geschätzt.

Mit den Anforderungen der Produktion hingen die Verschiebungen zwischen den einzelnen Lagern zusammen, es kamen aber auch solche Fälle vor, daß einige, vor allem ältere Frauen, aus diesem Gebiet weggeschafft wurden. Aus der Bemerkung nach AU(schwitz) bei den Namen wird angenommen, daß die betreffenden Frauen für arbeitsunfähig erklärt und deshalb nach Osvětim in den Tod geschickt wurden.

Das Leben der gefangengehaltenen Frauen in den Lagern wird von verschiedenen Gesichtspunkten aus betrachtet. Vorerst befaßten wir uns mit ihrer Unterbringung. Sie lebten meist in alten, kalten und hygienisch völlig ungeeigneten Fabrikhallen. Nur durch große Anstrengungen und eine Reihe eigener Vorkehrungen gelang es den Frauen zu verhindern, daß sich Epidemien, wie Ruhr und Typhus, ausbreiten konnten, wie es in anderen Konzentrationslagern vorkam. Die in Haft gehaltenen Frauen hatten ständig Schwierigkeiten bei der Beschaffung warmer Kleidung für die Winterzeit. Sie hatten keinerlei Verbindung mit der Heimat (auch ihre jüdischen Verwandten wurden nach und nach alle in die Ghettos und Vernichtungslager deportiert), so daß es ihnen nur dank ihrer Erfindungsgabe gelang, manchmal ein dringend benötigtes Kleidungsstück zu beschaffen (Handschuhe, Strümpfe oder Sweater wurden aus Garn gestrickt, das aus den Spinnereien heimlich weggebracht wurde). Manchmal halfen auch tschechische Zivilarbeiter mit, die trotz des großen Risikos, das einen Verrat nicht ausschloß, den Mädchen Essen, Medikamente, Bekleidung und andere nötige Dinge verschafften.

In den Lagern war weibliches Aufsichtspersonal angestellt. Die Zahl der Aufseherinnen entsprach dem Stande der eingesetzten Mädchen. Der Sitz des SS-Kommandos war in Poříčí, wohin die Leiterin der Aufseherinnen, Elsa Hawliková, alle Angaben über die Arbeit, die Bestandszahlen usw. machte. Sie war auch für die Führung der Arbeitsausweise verantwortlich und führte in den Lagern Appelle und

Kontrollen durch. Die Aufseherinnen, alle Angehörige der SS, waren für diesen Dienst besonders geschult. Den Gefangenen gegenüber traten sie meist mit Härte auf, verlangten ein hohes Arbeitstempo und bestraften durch Schläge die geringsten Arbeits- oder Disziplinarübertretungen; so das Reden während der Arbeit, das Aufsuchen der Toilette, das Waschen der Wäsche in warmen Wasser am Arbeitsplatz, die Entwendung von Garn oder die verbotene Beschaffung von Lebensmitteln.

In allen in dieser Studie erfaßten Textilfabriken überwog die Anzahl der weiblichen Häftlinge bei weitem die zivile Arbeiterschaft, und der überwiegende Teil der Produktion wurde hier von jüdischen Mädchen besorgt. Vom Jahre 1944 an arbeiteten Hunderte von Frauen auch in den Rüstungsbetrieben in Trutnov, Vrchlabí und Meziměstí. Mit dem nahenden Kriegsende wurde die Erzeugung in einer Reihe von Fabriken eingeschränkt, und die Frauen wurden bei der Instandsetzung von Eisenbahnstrecken, Aufwerfen von Panzerschutzgräben und der Säuberung von Gebäuden, in denen deutsche Flüchtlinge aus dem Osten untergebracht wurden, eingesetzt.

Während der ganzen Zeit der Gefangenhaltung litten die Frauen unter Entbehrungen. Der Hunger nahm immer mehr zu, da sich die Zuteilungen ständig verringerten. Am Anfang der Historie dieser Lager wurde für einen Tag der Betrag von 1 Mark ausgegeben, der nach dem Anschluß an das KZ Groß-Rosen auf 0,60 Mark herabgesetzt wurde. Ebenso unzulänglich waren die Mittel für die Pflege und ärztliche Versorgung der Kranken. Obendrein schüchtern die Aufseherinnen die Gefangenen mit der Behauptung ein, daß sie im Falle der Erkrankung in ein anderes KZ geschickt würden. Die Furcht vor dem unbekanntem Ziel und der ungewissen Zukunft bewirkte, daß sie ihre Erkrankungen bis zur völligen Erschöpfung hinauszögerten, nur um als arbeitsfähig anerkannt zu werden.

Die Freizeit war bei dem maximalen Arbeitseinsatz nur kurz bemessen. Dabei konnten sie sich vor allem der Instandhaltung der Kleidung und dann den gemeinsamen Erinnerungen an die Heimat und ihre Nächsten widmen. Beliebte waren die Erzählungen einiger Gefangenen, wenn diese während der längeren freien Zeit an Sonntagen die anderen Mädchen mit dem Inhalt interessanter Bücher oder Theaterstücke bekanntmachen. Es war sehr wichtig, sich für eine Weile von der eintönigen alltäglichen Schinderei und den andauernden Schikanen zu trennen, sich Mut zuzusprechen und zu vergessen. Die jahrelangen Entbehrungen und Erniedrigungen endeten in den Tagen des 8. und 9. Mai 1945, als die hiesigen Lager durch die Rote Armee befreit wurden.

Im Vergleich mit den Ausrüstungslagern und den Ghettos auf polnischem Gebiet war das Gesamtregime in den Lagern im Vorlande des Riesengebirges gemäßiger. Die Mehrzahl der gefangengehaltenen Frauen erlebte hier ihre Befreiung. Nicht etwa, daß die nazistische Leitung der Konzentrationslager gegenüber diesen, einige Tausende zählenden jungen Jüdinnen eine humane Haltung eingenommen hätte, sondern deshalb, daß sie bis zum letzten Augenblick des Krieges ihre Arbeitskraft ausnützte. Die damals gefangenen Frauen können heute wörtlich „von Glück“ reden, daß sie gerade hierher kamen, und daß sie ihrem fast sicheren Untergang entwichen, zu dem sie wegen ihrer jüdischen Herkunft vorbestimmt waren.

DIE KRIEGSGEFANGENEN IM GEBIET DES ERZGEBIRGES WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGS

(Květoslava Kocourková)

Ohne Rücksichtnahme auf die Bestimmungen des Genfer Abkommens über Kriegsgefangene wurden in der deutschen Rüstungsindustrie Kriegsgefangene aller Nationen eingesetzt. In dem zum Wehrkreis IV gehörenden Gebiet des Erzgebirges befanden sich zwei Gefangenenstammlager — Stalag IV F Hartmannsdorf bei Chomutov und Stalag IV C Bystřice bei Teplice-Sanov. Die Arbeitskommandos der polnischen, sowjetischen, britischen, französischen und belgischen Gefangenen aus dem Lager Bystřice waren über das gesamte Gebiet verstreut. Die Arbeitskraft der Gefangenen wurde in Industriebetrieben, Kohlengruben sowie bei Wald- und landwirtschaftlichen Arbeiten ausgenutzt. Die größten Anzahl von Gefangenen war bei der Kohlegesellschaft SUBAG in Most und in den Hydrierwerken STW in Záluží bei Most beschäftigt.

Als Erste kamen Ende 1939 polnische Kriegsgefangene in das Gebiet des Erzgebirges, die als Hilfsarbeiter bei Wald- und landwirtschaftlichen Arbeiten ausgebeutet wurden. Vom Jahre 1940 an wurden sie in ein Zivilarbeitsverhältnis übergeführt, in das nach dem Jahre 1941 auch ein Teil der französischen Kriegsgefangenen eingereiht wurde. Ohne jegliche Rechte, am schlechtesten bekleidet, gepflegt und untergebracht waren die sowjetischen Kriegsgefangenen. Sie arbeiteten an den schwierigsten Abschnitten in Schächten, Stahlhütten, beim Ausladen von Waggons und der Instandsetzung von Eisenbahnstrecken. Für die Nazis stellten sie eine bloße Arbeitskraft dar, die es galt voll auszunützen und später zu liquidieren. Alle Maßnahmen zur Verbesserung ihrer Lage wurden immer nur von dem Bestreben geleitet, ihre physischen Möglichkeiten weitgehendst auszubeuten. So wie überall waren auch im Abschnitt des Stalag Bystřice die sowjetischen Gefangenen von den Gefangenen anderer Nationalitäten getrennt, die einigermaßen besser behandelt wurden. Die Unterschiede, die Nazis zwischen den westeuro-

päischen und sowjetischen Kriegsgefangenen machten, bestanden in der Verköstigung, der Bekleidung, der Unterbringung, der Arbeitszuteilung und den auch für die kleinsten Übertretungen angewandten Strafmaßnahmen.

Die Versuche der Nazis, die Masse der Kriegsgefangenen durch Begünstigung der westeuropäischen Gefangenen gegenüber den sowjetischen und polnischen Kriegsgefangenen voneinander zu trennen, waren von einem absoluten Mißerfolg gekrönt. Im Verlaufe des ganzen zweiten Weltkriegs bildeten die Kriegsgefangenen ohne Rücksicht auf ihre Nationalität einheitliche Front, die mit allen ihr zur Verfügung stehenden Mitteln zur Niederlage des Faschismus beitrug. Als Hauptwaffe galten verlangsames Arbeitstempo, dann die Vortäuschung von Erkrankungen, Selbstverstümmelungen, Unbrauchbarmachung des Arbeitsgeräts und die direkte Arbeitsverweigerung. Das alles bildete die Grundlage für die niedrige Arbeitsmoral der Kriegsgefangenen, die trotz der Androhungen und Versprechungen der Nazis durchschnittlich nur 30—50 % der Leistung der deutschen Arbeiter aufwiesen.

Die höchste Form des Widerstandes gegenüber dem Nazismus war die Flucht aus den Gefangenenlagern, das eigenwillige Verlassen des Arbeitsplatzes in der Grube oder Fabrik. An der Anzahl der Flüchtlinge hatten die sowjetischen Gefangenen den größten Anteil. Bei der Ergreifung wurden die Flüchtlinge nach dem Verhör durch die Gestapo dem Lagerkommandanten zur Bestrafung übergeben oder in ein Konzentrationslager geschickt, was oft einem Todesurteil gleichkam. Trotzdem nützten die sowjetischen, französischen und britischen Kriegsgefangenen beim Arbeitseinsatz jede Möglichkeit zur Flucht aus. Vielen gelang es, aus den Hydrierwerken STW in Záluží zu entfliehen, auch aus der Schaufel- und Gerätefabrik in Bystřice, von den Schächten Apollo, Konrad Henlein und anderen. Bei der Flucht konnten die Gefangenen in keinem Falle Hilfe von seiten der deutschen Bevölkerung erwarten, da diese in ihrer Gesamtheit gegenüber den Gefangenen aller Nationalitäten, besonders aber den sowjetischen, ein grundsätzlich negatives Verhalten aufwies. Für die Festnahme eines sowjetischen Gefangenen war eine Belohnung von 30—50 Mark ausgeschrieben, die zahlreichen Bewohnern des Erzgebirges ausgezahlt wurde. Die Gefangenen konnten lediglich von seiten der tschechischen Bevölkerung Hilfe erwarten, die trotz aller Verbote mit ihnen Verbindung unterhielt, sie durch die Übergabe von Lebensmittelpäckchen unterstützte, Informationen über die Lage an der Front übergab und Korrespondenz aus der Heimat übermittelte. Die von den tschechischen Einwohnern gewährte Hilfe, ob in materieller oder psychischer Hinsicht, hatte für die Gefangenen einen großen Wert. Insbesondere aber für die sowjetischen Kriegsgefangenen, die vollkommen von der Heimat abgeschnitten waren und nicht mit dem Erhalt von Nachrichten oder Päckchensendungen vom Internationalen Roten Kreuz rechnen konnten.

ně, jen ve třech případech vězňů, kteří přišli do Malé pevnosti v r. 1944 máme uvedeno v rekonstruované kartotéce úmrtí.

I v r. 1944 pokračovaly deportace sovětských vězňů z Malé pevnosti do koncentračních táborů. A stejně jako v dřívějších letech převládaly deportace do nejhorších, vyhlazovacích táborů. Hlavním cílem byla i v r. 1944 Osvětim (tam již v té době nebyli čeští političtí vězňové posíláni). Záznam o odeslání do tohoto hrozného tábora máme u 19 sovětských vězňů, kteří přišli do Terezína v r. 1944. Do Mauthausenu bylo dle naší kartotéky deportováno 10 sovětských občanů, do Flossenbürgu 1 a do Gross-Rosenta ké jeden. Celkem tedy máme údaj o odeslání do koncentračního tábora u 32 sovětských vězňů. Skutečný počet byl rozhodně v r. 1944 daleko vyšší.

Naprosto zanedbatelný byl počet těch vězňů, občanů SSSR, kteří přišli do Terezína v r. 1944, a jejichž věznění skončilo jinak, než jak jsme dosud uvedli. Jen dva byli z Malé pevnosti propuštěni, několik jich bylo předáno nacistickým institucím (sem nepočítáme sovětské válečné zajatce předané do zajateckého tábora) a nepatrný byl také počet těch sovětských vězňů z r. 1944, kteří se v Terezíně dožili osvobození.

Největší počet záznamů o příchodech sovětských vězňů do Malé pevnosti máme pro rok 1945. V rekonstruované kartotéce máme uvedeno na 350 těchto osob. Relativně vysoký počet nově přichozích sovětských vězňů za třetinu r. 1945 je dán především tím, že se nám pro rok 1945 zachovalo podstatně víc pramenného materiálu úřední i poloúřední povahy. Projevila se však pravděpodobně také skutečnost, že v r. 1945 stoupl vzhledem k rozkladu nacistického zřízení počet útěků ze zajateckých táborů i z pracovního nasazení a rostl i počet sovětských občanů, kteří se zapojovali do ilegální činnosti v českých zemích, především aktivně bojovali v partyzánských jednotkách.

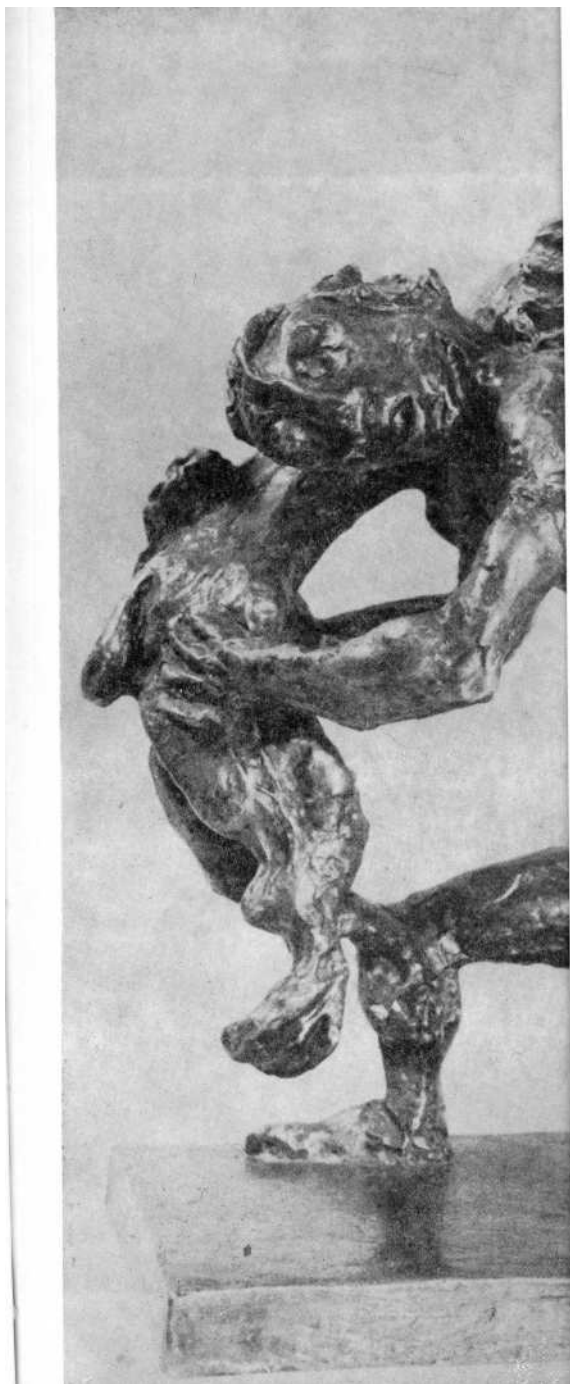
Podařilo se nám tedy jmenovitě zjistit značný počet sovětských vězňů, kteří byli v r. 1945 poslání do Malé pevnosti. Jiná je však situace s údaji o příčinách zatčení. Tu naše prameny ve většině případů bohužel neuvádějí. Až tak u 236 sovětských vězňů, kteří přišli do Terezína v posledních 4 měsících války, neznáme důvod zatčení. Je tedy v tomto směru v r. 1945 situace podstatně horší než v letech 1942 a 1944. Pro rok 1945 nám sice přibývali některé velmi cenné prameny, uvádějí však většinou jen jména, data narození, národnost a případně ukončení věznění (to již ne ve všech případech).

Jen asi u jedné třetiny těchto vězňů, kteří přišli do Malé pevnosti v posledních měsících okupace, máme tedy údaj o příčině zatčení. Nejpočetnější byli uprchlí váleční zajatci, kteří přicházeli do Terezína od ledna 1945 a deportaci poslední skupiny máme doloženo 10. dubna 1945. Celkem máme v rekonstruované kartotéce záznam o 75 sovětských válečných zajatcích, kteří přišli do Malé pevnosti v r. 1945. Skutečný počet byl ovšem daleko vyšší. Pro rok 1945 již neplatí to, co jsme uváděli pro dřívější léta, totiž že nacistické prameny uvádějí téměř důsledně útěk ze zajateckého tábora. V roce 1945 to již není ani v těchto materiálech uváděno a mimo to jsme měli řadu pramenů jiného než nacistického původu, kde příčiny zatčení nejsou uváděny vůbec.

Pracovní přestupek nebo útěk z totálního nasazení máme u vězňů příšlých do Malé pevnosti v r. 1945 (sovětských občanů) uveden v 17 případech. I zde rozhodně byl skutečný počet podstatně vyšší, ale kolik ze sovětských vězňů, u nichž nemáme údaj o příčině zatčení, bylo vězněno pro pracovní přestupky, nelze odhadnout.

U 11 vězňů máme uvedeny jiné příčiny zatčení, především aktivní protinacistickou činnost (držení zbraní, boj v partyzánské skupině, říší nepřátelskou činnost apod.). Ani zde nevystihují materiály, o něž jsme se mohli opírat, ani zdaleka skutečnost. Vždyť dokonce počet popravených sovětských vězňů, u nichž můžeme předpokládat aktivní protinacistickou činnost, byl v r. 1945 vyšší.

Zmínili jsme se již v předchozím odstavci o popravách sovětských vězňů v Malé pevnosti v r. 1945. V tomto roce ukončily pušky popravčích čet pravděpodobně život nejvyššího počtu sovětských vězňů (stejná je situace i u vězňů české národnosti).

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terežín

Rídí redakční rada ve složení: Václav Novák, Ludmila Chládková, Jaroslav Jozá, Miroslava Benešová, Jiřina Kumstátová a Jiří Janoušek.

Lektoraci zajišťuje Památník Terežín. Obálka a grafická úprava Přemysl Straka. Resumé přeložili: do ruštiny Anastázie Lukešová, do němčiny Walter Endler.

Pro Památník Terežín vydalo Severočeské nakladatelství v Ústí nad Labem v roce 1988 jako svou 525. publikaci.

AA 8,86 (text 7,00, ilustrace 1,86), VA 9,00
Výtiskla Severografia, n. p., závod 7, Most.
Náklad 1 000 výtisků. Stran 74.

Tematická skupina 02/43.
Cena výtisku 7,— Kčs.

V březnu 1945 byli popraveni dva sovětsí vězni, u nichž známe příčiny zatčení. Byli to Rafaelov, který byl zatčen pro nedovolené držení zbraní a Turis, který se podílel na bojích v partyzánské jednotce. Nejkrutěji pak byli sovětsí vězni postiženi 28. dubna 1945, kdy bylo na pokyn velitele litoměřického gestapa (a zřejmě bez schválení K. H. Frankem) popraveno 11 sovětských vězňů. Příčina zatčení není u nich uvedena. Byli pravděpodobně zastřeleni v odvetu za sabotáže. Na prahu svobody, 2. května 1945, byl spolu s vedením ilegální organizace komunistické mládeže Předvoj a spolupracovníky IV. ilegálního ústředního stranického vedení popraven sovětský poručík Sergej Vezděněv. Před svým zatčením se dlouhou dobu aktivně podílel na ilegálním boji KSČ na Podbrdsku.

V r. 1945 byly poměry v Malé pevnosti nejhorší. Mezi vyhladovělými vězni se v hrozných přeplněných celách šířily infekční nemoci, a proto také rychle stoupala úmrtnost. Mezi zemřelými bylo podle našich neúplných údajů také 20 sovětských vězňů.

V r. 1945 silně klesal počet vězňů deportovaných z Terezína do koncentračních táborů. Do Osvětimi již transporty neodcházely vůbec (tento tábor byl koncem ledna 1945 osvobozen Sovětskou armádou). Odesílání do dalších táborů bylo znesnadňováno dopravními potížemi, protože nálety spojeneckého letectva silně narušily železniční síť na území říše. Proto také máme údaje o odeslání jen několika sovětských vězňů do koncentračních táborů, 8 do Mauthausenu, který byl v té době nejhorším nacistickým koncentračním táborem (poslední sovětský vězeň tam byl deportován ještě v dubnu 1945), 3 do Flossenbürgu a 2 do Litoměřic (koncentrační tábor v Litoměřicích, který byl zřízen v r. 1944, byl pobočkou Flossenbürgu).

Přesto však byla na sklonku války značná část sovětských vězňů z terezínské Malé pevnosti přemístěna. Nemáme o tom údaje na kartách jednotlivých sovětských vězňů, ale celkově nás o tom informuje deník tzv. hlavního kápa Malé pevnosti. Dle jeho záznamu bylo 4. dubna 1945 odesláno transportem z Malé pevnosti 567 válečných zajatců (nejen sovětských) do zajateckého tábora.⁸⁾ Cílem tohoto transportu bylo Karlovarsko a dle výpovědi jednoho ze slovenských válečných zajatců šlo o tábor Weiden.⁹⁾ Podle svědeckých výpovědí bývalých vězňů odešla tehdy z Malé pevnosti většina válečných zajatců. Deník hlavního kápa uvádí, kolik z nich bylo britských (zmíníme se o tom dále), ale neinformuje nás o počtu sovětských válečných zajatců. Protože však byli v Malé pevnosti nejpočetnější skupinou válečných zajatců, můžeme předpokládat, že byli i nejsilnější skupinou v transportu 4. dubna 1945. Početnost válečných zajatců v tomto transportu je dokladem, jak neúplné jsou naše údaje o cizích státních příslušnících vězněných v Terezíně.

Značný počet sovětských vězňů se v Malé pevnosti dožil osvobození (dle naší kartotéky to bylo 219 osob). Byli to, až na malé výjimky, vězni, kteří přišli do Terezína v r. 1945. Jen několik jich zde bylo vězněno již od r. 1943 a 1944. Ve dnech osvobození tvořili tedy sovětsí vězni daleko nejpočetnější skupinu vězňů jiné než české národnosti. Především jejich zásluhou pak zazněla v prvních okamžicích svobody na IV. dvoře Malé pevnosti také Internacionála.

Zanedbatelný byl i v r. 1945 počet propuštěných sovětských vězňů (2) a jen několik jich bylo předáno jiným nacistickým institucím. U některých pak — stejně jako v minulých letech — nevíme, jak věznění skončila.

Drtivou většinu sovětských občanů vězněných v Malé pevnosti tvořili v době nacistické okupace muži. V naší rekonstruované kartotéce máme záznamy jen o 13 sovětských ženách vězněných v této policejní věznici. I když počet sovětských žen, které prošly Malou pevností, byl zřejmě podstatně vyšší, přece jen naše údaje vystihují skutečnost, že drtivou většinu sovětských vězňů v Terezíně tvořili muži. Vyplývá to ze skutečnosti, že mezi uprchlíky ze zajateckých táborů byli prakticky jen muži (tvořili většinu válečných zajatců), a i totální nasazení postihovalo pravděpodobně přece jen tvrději muže než ženy.

O dvou sovětských věznicích máme zprávy naprosto neurčité, nevíme ani, v kterém roce byli v Malé pevnosti vězněni, u další skupiny vězňů nemůžeme spolehlivě určit státní příslušnost, je však pravděpodobné, že i mezi nimi bylo několik sovětských občanů.

V naší rekonstruované kartotéce máme tedy podchyceno přes 620 bývalých vězňů Malé pevnosti, občanů Sovětského svazu. Skutečný počet však byl daleko vyšší. Zmínili jsme se již o tom, že zvláště pro rok 1943 máme vzhledem k nedostatku pramenů zprávy jen o malé části sovětských vězňů. Ani pro léta 1942 a 1944 není naše pramenová základna dostačující a v rekonstruované kartotéce máme jen část sovětských vězňů. Snad jen o těch, kteří přišli do Terezína v r. 1945 jsou naše zprávy úplnější (ani v tomto roce však nejsou naše údaje zdaleka kompletní). Lze tedy předpokládat, že pro sovětské vězně platí odhad, který jsme uvedli na začátku našeho článku, tj. že se nám podařilo získat údaje asi o 40 % bývalých vězňů jiné než české národnosti. Z toho pak vyplývá závěr, že terezínskou Malou pevností prošlo v letech nacistické okupace asi 1500 sovětských vězňů a je možné, že tento počet byl ještě o něco vyšší.

Závěrem našeho sledování této daleko nejpočetnější skupiny vězňů jiné než české národnosti se zmíníme o postavení těchto vězňů v Malé pevnosti. Ukázali jsme již v předchozím textu, že sovětské vězni byli z Terezína posíláni do nejhorších nacistických táborů, především do Osvětimi a Mauthausenu. Již tato skutečnost ukazuje daleko tvrdší postup nacistů vůči sovětským vězňům (čeští političtí vězni byli od května 1943 posíláni do Osvětimi jen naprosto výjimečně, ale transporty sovětských vězňů tam odcházely až do srpna 1944). Uvedli jsme již také, že do vyhlazovacích táborů byli sovětské vězni posíláni za přestupky, za něž jiní vězňové byli trestáni většinou jen časově omezeným vězněním v Malé pevnosti.

V Malé pevnosti byli sovětské vězni ubytováni většinou ve zvláštní cele a — jak dosvědčují bývalí vězňové — byli daleko více vystaveni krutostem a týráním ze strany dozorců než ostatní (s výjimkou židovských vězňů, pro které byla Malá pevnost vyhlazovacím táborem). Co se pracovního nasazení týče, byli sovětské vězni nasazováni na nejtěžší komanda. Velitel Malé pevnosti, válečný zločinec Heinrich Jöckel, vypovídal před soudem, že co se nakládání se sovětskými válečnými zajatci týče, přišel prý z pražského gestapa příkaz, že ve vztahu k nim nemají být dodržovány válečných zajatců se týkající zásady mezinárodního práva.¹⁰ Jejich postavení bylo v Malé pevnosti také nesrovnatelně horší než válečných zajatců Velké Británie, jejich dominií atd. K ubohé vězeňské stravě si nemohli sovětské vězni přilepšit ani z balíčků, které dostávali, třeba v omezené míře, čeští vězni.¹¹ Nedostávali také ani balíčky zasílané Mezinárodním červeným křížem, které výrazně zlepšovaly situaci válečných zajatců ze západních zemí.

Naprosto odlišné od postoje dozorců bylo chování ostatních vězňů (především českých) vůči sovětským občanům. Dívali se na ně s velkými sympatiemi. Spatřovali v nich právem příslušníky státu, který nesl hlavní tíži boje s nacismem. Vysoko oceňovali jejich statečné chování v Malé pevnosti a jejich nezlomnou víru v konečné vítězství nad fašismem, které posilovalo i ostatní vězně. Tento vztah vedl některé české vězně k organizování podpory sovětským vězňům. Výrazně se na této činnosti podíleli vězňové příslušníci komunistického odboje, např. člen II. ilegálního ústředního vedení KSČ Jan Černý, mladý komunistický básník Ivan Javor a další. Pomáhali i někteří vězni pracující ve vězeňské kuchyni a skladu potravin.¹² Pro mnohé vězně Malé pevnosti měl styk se sovětskými vězni velmi kladný význam. Ovlivňoval příznivě jejich politický vývoj.

Uvedli jsme již dříve, že sovětské občany byli nejpočetnější skupinou vězňů Malé pevnosti jiné než české národnosti. Příslušníci žádného z dalších států se svým počtem vězněných občanů SSSR ani vzdáleně nepřiblížili, v některých případech šlo skutečně jen o jednotlivce. Pokusíme se v další části studie sledovat věznění těchto ci-